

Filosofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Bakalářská práce

2010

Jitka Nosková

Filosofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Nietzsche a Zápisky z podzemí

Vypracovala: Jitka Nosková

Vedoucí práce: Mgr. Martin Jabůrek, Ph.D.

Katedra: filozofie

Olomouc 2010

Autorské prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně pod vedením Mgr. Martina Jabůrka a uvedla v seznamu literatury všechny použité literární zdroje.

V Olomouci dne.....

.....

Jitka Nosková

Na tomto místě bych ráda poděkovala Mgr. Martinu Jabůrkovi, Ph.D. za vstřícnost při vedení bakalářské práce. Dále děkuji především Petrovi a své drahé rodině, za jejich podporu a trpělivost.

Anotace

Bakalářská práce *Nietzsche a Zápisky z podzemí* (Fjodora Michailoviče Dostojevského) prověřuje hypotézu, podle níž je antihrdina *Zápisů z podzemí* nadčlověkem. To si vyžaduje zohlednit kompletní Nietzscheho typologii lidí, která podle úrovně vůle a životní síly, jíž disponují, rozlišuje posledního člověka, vyššího člověka a člověka resentimentu. Na základě aspektů vůle a životní síly a jejich různých kombinací přistupují tito lidé určitým způsobem k svému životu a tvorbě svých hodnot, které slouží jako výchozí kritérium pro analýzu hrdiny.

Annotation

Bachelor thesis *Nietzsche and Notes from the Underground* (by Fyodor Michailovič Dostoyevsky) examines the hypothesis of the antihero in *Notes from Underground* being a superman. It requires a complete account of Nietzsche typology of people according to the level of will and stamina, which they have, it distinguishes The last man, the superior man and the man of resentment. Based on the aspects of will and stamina, and their various combinations, these people approach their life and creating their values in an explicit way, there values serve as a starting point for the analysis of the hero.

Obsah:

1. Úvod	7
2. Křišťálový palác a svět, před kterým varuje Nietzsche	8
3. Mimo dobro a zlo	17
3.1. Bůh	19
3.1.1. Smrt Boha	20
3.2. Mimo dobro a zlo	20
3.3. Vůle k moci	21
3.3.1. Aktivní a reaktivní síly	23
4. Typologie	24
4.1. Člověk resentimentu	24
4.2. Poslední člověk	26
4.3. Vyšší člověk	27
4.4. Nadčlověk	28
4.4.1. Věčný návrat téhož	29
5. Dostojevského hrdina	31
5.1. Podzemní člověk nadčlověkem	32
5.1.1. Podzemní člověk proti společnosti	32
5.1.2. Podzemní člověk nadčlověkem	34
5.1.3. Podzemí	35
5.2. Podzemí a jeho odvrácená strana	36
5.3. Podzemní člověk a resentiment	38
5.4. Vůle podzemního člověka	42
5.4.1. Sen	44
5.4.2. Knihy	45
5.4.3. Živý život	47
6. Závěr	48
Seznam literatury	50

1. úvod

Antihrdina Dostojevského *Zápisků z podzemí* je obecně vnímán, jak už napovídá i samo jeho označení, jako záporná postava. Tato práce má za úkol ověřit prostřednictvím Nietzscheho optiky hypotézu, že antihrdina je potenciálním nadčlověkem, který se jeví jakožto negativní osobnost pouze z hlediska společnosti, kterou můžeme právě z perspektivy Nietzscheho koncepce označit za stádní. V případě, že se naše hypotéza nepotvrdí, chceme podzemního člověka charakterizovat pomocí Nietzscheho typologie lidí. Touto typologií máme na mysli člověka resentimentu, posledního člověka, vyššího člověka, osla a nadčlověka.

Z široké škály Dostojevského díla jsme si *Zápisky z podzemí* vybrali zcela záměrně. Tato méně známá novela totiž tvoří předěl v Dostojevského myšlení, neboť právě v ní Dostojevskij načrtl všechny důležité myšlenky, které nacházíme v jeho vrcholných dílech: „*Ač snad Zápisky z podzemí zdaleka nedosahují literárních, potažmo co do hlubin Dostojevského myšlení, filozofických kvalit pozdějších velkých románů, lze toto, co do děje, idejí ale i psychologické roviny, poměrně stručné dílko, položit jako Dostojevského zcela nejzásadnější dílo, jehož odkaz v dalších románech již jen dále prohlubuje.*“¹ Jedním z těchto odkazů, který byl mnohokrát diskutován v souvislosti s Dostojevského postavami Raskolnikova z románu *Zločin a trest* a Ivanova Karamazova z románu *Bratři Karamazovi*, je spojován s Nietzscheovou teorií nadčlověka. Tímto také odpovídáme na otázku, proč zrovna Dostojevskij a Nietzsche. Tyto dvě postavy mají mnoho společného nejen s již zmíněným motivem nadčlověka. Například Lev Šestov v Nietzscheovi vidí „...*pokračovatele Dostojevského, dalšího „podzemního člověka“, který se odvážil, lépe řečeno byl donucen k odvaze vedoucí za hranice dvoutisícileté stavby „idealismu“ do oblasti, která je mimo dobro a zlo, v níž již není naděje, kde panuje zoufalství, šílenství a smrt.*“² Dalších takovýchto srovnání najdeme v literatuře nespočet.

¹ Tomáš V. Odvaha: Fjodor Michailovič Dostojevskij: Zápisky z podzemí. Dostupné na <http://odaha.odaha.com/tomas-odaha/recenze/cetba/fjodor-michajlovic-dostojevskij-zapisky-podzemi> (28.4.2010)

² Hrbek, M.: “Smrt Boha” v Nietzscheově filosofii, str. 168.

Další důvod, proč se zde zabýváme právě *Zápisky z podzemí*, je formálního rázu. Vzhledem k předepsanému rozsahu této práce, jsou totiž jiná díla Dostojevského pro velké množství postav a širokost děje v rámci bakalářské práce neanalyzovatelná. Tento problém by se opakoval i za předpokladu, že bychom analyzovali pouze jednoho z hrdinů, neboť ani jeho nelze zcela oddělit od kontextu postav ostatních.

Michail Bachtin označuje Dostojevského díla jako polyfonní. Hrdinové jsou zde jedinými měřítky. Pouze z jejich úhlu pohledu je nám sdělován děj, prostředí, ve kterém žijí a veškeré další okolnosti. Všechny perspektivy a z nich plynoucí interpretace světa jsou si rovnocenné. „*Vedle hrdinova sebevědomí, jež do sebe vstřebalo celý předmětný svět, může v téže rovině s ním existovat jen jiné vědomí, vedle jeho zorného pole jen jiné zorné pole, vedle jeho světonázorového hlediska jen jiné světonázorové hledisko.*“³ Všechny skutky Dostojevského postav jsou tedy vždy už interpretací samotných konajících osob nebo na ně nahlížíme očima jiné postavy. Zcela zde chybí vysvětlení „objektivního“ rázu, které obvykle zastává autor sám v přímé formě či ve formě vypravěče. V *Zápiscích z podzemí* se vyskytuje naopak pouze jeden hrdina, celé dílo tak prostupuje jen jeho hlas ve formě zpovědi.

2. Křišťálový palác a svět, před kterým varuje Nietzsche

Abychom mohli začít analyzovat Dostojevského hrdinu ze *Zápisů z podzemí*, musíme nejprve zjistit, z jakého prostředí vychází. Budeme se mu podrobně věnovat v této kapitole, přičemž při interpretaci Nietzscheho budeme vycházet z výkladu Pavla Kouby (*Nietzsche – Filosofická interpretace*).

Morálka, věda, metafyzika, náboženství jsou jedny z mnoha systémů, jež schematizují svět a usnadňují nám život tím, že nám předkládají své tabulky a metry pro snadnější orientaci v něm. V podstatě jsou takovým instantním

³ Bachtin, M.: Dostojevskij umělec, str. 69.

návodem pro každého a zároveň zárukou všeobecného pořádku. Takzvaný normální člověk je do tohoto fiktivního světa zaklíněn takovým způsobem, že ho nenapadne zastavit se a zeptat se proč. Proč vykonávám tuto konkrétní činnost, či zastávám zrovna toto stanovisko. Jaké důvody mě vedou k mému chování a jsou opravdu adekvátní tomu, co na základě nich vykonávám? Podle čeho určuji hodnotu těchto důvodů, proč jsou či nejsou důležité? Jak a z čeho utvářím své hodnoty?

Křišťálový zámek je jedním z těch „kouzelných“ míst, kde je vše dokonalé, kde vše naprosto přesně funguje bez jediné chybičky. Lidé žijící v tomto paláci neznají utrpení, naopak veškeré jejich jednání směřuje nejen k vlastnímu, ale všeobecnému blahobytu. Může to sice znít jako utopie, ale tento palác není žádným snem nenapravitelného idealisty, ani rájem pro čisté duše, nýbrž je postaven na vědeckých základech. Vycházíme ze situace, kdy jsou absolutní pravdy metafyziky a náboženství vystřídány pravdou vědeckou. Věda a poznání vůbec nyní stojí na svém vrcholu a zdá se, že neexistuje nic, co by dříve nebo později nebylo možné vědecky objasnit.

Na začátku vybudování křišťálového zámku je přesvědčení, že až člověk pozná co je pro něj prospěšné, nebude už jednat jinak, jak pregnantněji poznamenává hrdina: *„Povězte, kdo to byl, kdo první prohlásil, že člověk se dopouští zlých skutků jen proto, že nezná své skutečné zájmy, že kdyby ho někdo poučil, ukázal mu, v čem spočívá jeho skutečný, normální zájem, člověk by hned přestal konat zlo, hned by se stal dobrým a šlechetným... pochopil by, že dobro je mu prospěšné, a jelikož nikdo nemůže vědomě jednat proti vlastnímu prospěchu z nevyhnutelnosti, abych tak řekl, konal by jen dobro?“*⁴ Tuto myšlenku jako první, dle Nietzscheho, zastával tzv. teoretický člověk, Sokrates. Ve spisu *Zrození tragédie z ducha hudby* se o něm Nietzsche vyjadřuje jako o kořenu vědy, Sokrates měl totiž dle Nietzscheho za to, že vše lze poznávat rozkrýváním příčinnosti a tak je možné proniknout až k jádru samotné věci. Poznání věci a následné vědění zamezí podle Sokrata omylům, jež jsou příčinou zla.

⁴ Dostojevskij, F. M.: Zápisky z podzemí, str. 29.

Sokrates prezentuje jednu z možností přístupu k životu a chápání úlohy a směřování poznání, vymezuje se vůči tragickému uměleckému postoji k životu, zastoupeném Dionýsem ve spisu *Zrození tragédie z ducha hudby*. Tento druhý postoj, ať už ho nazveme třeba i dionýským, ve svém základu spočívá na tom, že svět chápe nikoli jako řád, ale jako chaos. Poznání v tomto světě není principiálně možné, neboť vše se neustále vyvíjí, mění, zkrátka podléhá změně, kterou není možné v žádném okamžiku přesně zachytit. Jakou funkci bude mít za těchto okolností poznání a věda, si vyložíme později. Nyní zpět ke křišťálovému zámku a jeho výstavbě.

Myšlenka křišťálového paláce je tedy postavena na předpokladu, že až bude důkladně prověřeno a poznáno, co je pro člověka dobré, nebude už docházet k omylům ve smyslu vědomého páchání zla. Na místě je otázka, co znamená to dobré, jak a kde ho najít? Odpovědí se stala věda. Neboli, až věda dokonale rozkryje přírodní zákony, rozloží veškerý svět, jenž nás obklopuje, včetně nás samých, do těch nejmenších detailů, pak už nebudeme pochybovat o tom, co je dobro, protože pomocí statistiky dojdeme jistého výsledku.

A právě tyto statistické údaje v podstatě zastupují normy, které nám obvykle předkládá morálka. Vzniknou takzvané nedotknutelné hodnoty, stejně jako jsou absolutní hodnoty morálky vždy v konkrétním období a místě. A přesto že jsou tyto morální normy časově a místně proměnlivé - neboť to, co kupříkladu nyní považujeme za naprostou samozřejmost, by nám před sto lety působilo nemalé potíže - jsou v určité společnosti považovány za nedotknutelné a každé jejich překročení se stává velmi citlivou záležitostí. Nietzsche vnímal morálku z pozice, kdy sama sebe prezentuje jako objektivní a z tohoto hlediska si pak také nárokuje právo na výklad světa.

Morální význam světa je postaven na strukturalizaci kategorií jako je dobro a zlo, a to tím způsobem, že jsou radikálně odděleny, přičemž samozřejmě dobro je to, co stojí nejvýše a o co bychom měli v souladu s morálkou usilovat. Člověka jednajícího mravně hodnotí Nietzsche způsobem, který popisuje Kouba následovně: *„Dobrý člověk je stádní, duchovně netvůrcí, slabý, představuje typ člověka pouze uchovávacího. Jelikož je dobro v zásadě poslušností vůči mravu nebo uloženému zákonu, je pro Nietzscheho morální požadavek, aby byli všichni*

*dobří, tj. mravně spořádaní, neklamným příznakem úpadku a ohrožení života.*⁵
Takového člověka a jeho morálku pak Nietzsche označuje za stádní.

Ještě než se pustíme do bližší charakteristiky stádní morálky, která by byla příznačná pro chování člověka v křišťálovém zámku, je třeba se pro úplnost zmínit o jejím protipólu, panské morálce, a způsobu jakým tyto dvě morálky Nietzsche diferencuje. Principem morálního jednání je jednat v souladu s mravem či zákonem, a takové jednání se pak nazývá dobrým. Dobro se stává určující kategorií při rozlišování mravného od nemravného. Do opozice proti dobru Nietzsche staví zlo, které ovšem vnímá pozitivním způsobem: *„Být zlý znamená u Nietzscheho většinou být svévolný, nepředvídatelný, individuální, svobodný, mít zálibu v novém a nevyzkoušeném.*⁶ Význam zla Nietzsche posouvá do roviny, kdy se stává tvůrčím potenciálem a právě na základě něho, a nikoli dobra, od sebe Nietzsche odlišuje dvě morálky, stádní a panskou. Jednat v rámci panské morálky se dá ve zkratce popsat tak, že se člověk rozhoduje sám podle sebe, on je určovatelem svých hodnot, ale zároveň za své chování nese plnou zodpovědnost.

V opozici k panské morálce stojí morálka stádní, jediná povolená - morálka krotkého člověka: *„... na druhé straně se dnes stádní člověk v Evropě tváří, jako by byl jedině povoleným lidským druhem, a velebí své vlastnosti, díky nimž je krotký, snesitelný a prospěšný stádu, jako nejvlastnější lidské ctnosti: tedy smysl pro pospolitost, dobromyslnost, ohledy, píli, uměřenost, skromnost, shovívavost, soucit.*⁷ Stejně tak bude v křišťálovém zámku jediným možným člověkem ten, jenž bude konat pouze tak jak je jemu a ostatním prospěšné. Tentokrát ho k tomu však povedou morální pravidla odvozená z vědeckých poznatků a zdravého rozumu, který převychovává lidskou přirozenost požadovaným způsobem. Stádní morálka vychází z předpokladu, že existuje nějaký vyšší smysl společným všem, od něhož se odvíjí jediné správné směřování všech lidí. Tento smysl dává člověku jistotu a oporu, díky němu se člověk oprošťuje od přítomnosti, která může znamenat utrpení, a upíná svou pozornost ke vzdálenému ideálu. Aby ovšem takovou jistotu mohl člověk pocítit, musí být přesvědčen o její univerzální platnosti.

⁵ Kouba, P.: Nietzsche – Filosofická interpretace, str. 84-85.

⁶ Tamtéž, str. 85.

⁷ Nietzsche, F.: Mimo dobro a zlo, předehra k filosofii budoucnosti, str. 93.

Stádní morálka nabízí jeden pohled na svět, jenž prezentuje jako jediný správný. Její pravidla a normy mají všeobecnou platnost. Hodnocení takové morálky řídící se podle univerzálně platných norem je velmi jednoduché. Bez hlubšího úsudku se podle jejich pravidel dá označit ten či onen člověk za dobrého či špatného v závislosti na tom jakého činu se dopustil. Velké riziko takového hodnocení je v tom, že se soudí podle obecných soudů bez přihlédnutí ke konkrétní situaci a individualitě jedince. Rovnost, kterou chce tato morálka dosáhnout, smazává to, co je na člověku cenné a to sice jeho individualitu. Tato společnost je tvořena navzájem si rovnými a zároveň konformními jedinci. Podzemní člověk cítí toto nebezpečí v křišťálovém zámku.

Uvědomuje si děsivou skutečnost toho, že se z lidí stanou stroje bez vlastního úsudku, který za ně vykonal někdo jiný - věda. Další vývoj křišťálového zámku se totiž ubírá směrem k čisté determinaci člověka. Věda odhalí a vypočítá všechny pohnutky člověka předem, nic se neděje z naší vlastní vůle, ale vše probíhá podle zákonů přírody. Člověk je z pohledu vědy vnímán pouze po stránce biologické. I dnes zachytáváme mnoho tendencí vědců vysvětlit naše nálady na principu chemických procesů. Či dokonce číst lidské myšlenky na základě aktivace jednotlivých center mozku při provádění určité činnosti. Hrdina *Zápisů z podzemí* už tehdy varoval, upozorňoval na nebezpečí takového přístupu k člověku: „...věda sama poučí člověka (ačkoli podle mého názoru to bude už nadbytečné), že ve skutečnosti žádnou vůli a žádná přání nemá a nikdy neměl, že není nic víc než svého druhu pianová klávesa, nýtek na varhanách, a že nadto jsou tu přírodní zákony, takže nic, co dělá, se neděje z jeho vůle, ale samo od sebe, podle přírodních zákonů. Postačí tedy objevit tyto zákony a člověk už nebude zodpovědný za svoje skutky a bude žít nesmírně lehce.“⁸ Všechny lidské skutky budou přesně dopředu vypočítány a zaneseny do tabulek, takže veškerá nepředvídatelnost zmizí ze světa. Z této výpovědi plyne hned několik otázek: jaká je funkce vědy, co je to vlastně vědecké poznání a nakolik odpovídá skutečnosti? A nakonec, je možné předem vypočítat lidské jednání, má nebo nemá člověk svobodnou vůli?

⁸ Dostojevskij, F. M.: *Zápisky z podzemí*, str. 34.

Podzemní člověk upozorňuje na zaslepenost vědců v jejich bádání, na to, jak hluboce jsou zaklíněni v abstraktních systémech. Důsledkem toho je přizpůsobování reality právě těmto dokonalým systémům, čímž se od skutečnosti čím dál více vzdalují: „...*proč jste tak skálopevně přesvědčeni, že nejednat v rozporu s normálními lidskými zájmy, podepřenými rozumovými důvody a aritmetikou, je skutečně člověku vždycky prospěšné a že je to pro celé lidstvo zákonem?*“⁹ Funkcí vědy, jak ji předkládá podzemní člověk ve své době, je tedy rozkrýt lidské chování, zjistit příčiny různých lidských pohnutek a na základě získaných informací vymýtit zlo. Věda si klade za cíl napravit člověka a vychází z předpokladů, že všechny procesy odehrávající se na fyzické i psychické úrovni podléhají odhalitelným přírodním zákonům. Nietzsche pokládá vědu za nezbytný systém, který nám napomáhá orientovat se ve světě, ovšem považuje za nebezpečnou její absolutizaci, k níž dochází právě v křišťálovém paláci. Věda nahradila morální řád a náboženství, a stala se novým dogmatem. Nikdo nepochybuje o tom, že by mohlo existovat něco, co by se nedalo bezezbytku vědecky vysvětlit. Ale co když je svět chaos bez cíle a řádu, plný neustálých změn? V případě takového dionýského světa by nebylo možné jej vůbec uchopit, natož poznat. Věda by pak nebyla poznáním samotné skutečnosti, ale pouze produktem tvůrčího procesu probíhajícího během celé historie lidstva, která vynalezla svět tak, jak jej vnímáme dnes.

Podle Nietzscheho jsme si svět přizpůsobili tak, abychom v něm byli schopni žít. Pojmenovali jsme jednotlivé věci, vymysleli si zákon identity, příčiny a následku, pohybu a klidu a jiných kategorií, které ve skutečnosti ničemu neodpovídají, ale jsou nezbytné, protože zajišťují stabilní prostředí, které lidé potřebují ke každodennímu životu. Jak to shrnuje Hollingdale: „*Poznání neznamena, ,poznat‘, nýbrž subsumovat, schematizovat, za účelem dorozumění, výpočtu...*“¹⁰ Pravdivým se pak podle Nietzscheho za takových okolností stává: „*to, co se osvědčilo jako úspěšné či účelné, co nám pomáhá uspokojovat naše*

⁹ Dostojevskij, F. M.: Zápisky z podzemí, str. 43.

¹⁰ Hollingdale, R. J.: Nietzsche, str. 162.

potřeby a uchovává nás na živu.“¹¹ Naše skutečnost, náš svět je tedy pouhou fikcí, která se vyvíjela po mnoho staletí a jejíž dnešní podoba je v podstatě náhodná.

Neexistuje něco jako pravá skutečnost o sobě, nýbrž dvojí skutečnost: „*Na jedné straně stojí výsledek veškerého dosavadního tvořivého úsilí, skutečnost plná významů, na druhé straně unikající skutečnost dění zakoušená v prohlédnutí, jež vytvořenou srozumitelnost a přehlednost rozvrátilo a změnilo v iluzi.*“¹² Svět je ve svém základu neustále proměnlivá, nezachytitelná skutečnost, které neustále čelíme: „*...a která v tomto smyslu neoddělitelně patří a vždy bude patřit ke každému konkrétnímu poznání jako to, co toto poznání do jisté míry „zvládá“, čím však může být kdykoliv rozvráceno.*“¹³ Dalo by se to shrnout způsobem jakým svět, jakožto dvojznačnou skutečnost Nietzsche nahlíží ve spisu *Zrození tragédie z ducha hudby*. Tedy aby lidé mohli žít v dionýském světě, kde život nemá žádný účel, natožpak něco jako vyšší smysl, bylo nutné zahalit skutečnost do přijatelnější empirické reality, kde platí nejen zákony kauzality, ale i společenský řád. Člověk mezi sebe a dionýský svět pověsil závoj májin, neboli zdání, jež mu poskytlo vizi světa jevů, který se tak pro něho stal skutečností. Toto zdání či sen je vlastní Apollónovi. Věda by měla sloužit jako nástroj Apollónův, jenž nám pomáhá svou simplifikací a schematizací světa zvládat orientaci v něm, jak už bylo napsáno, a v těchto mezích by se měla udržet. Sokratovsky pojaté poznání, které zastávají konstruktéři křišťálového paláce, ovšem věří, že nakonec takzvaný pravý svět existuje a že ho rozumově odhalí. A tak se buduje nová rigidní hodnota, pravda o sobě. Ta sebou přináší útěchu v podobě smyslu: protože ať je svět jakkoli proměnlivý, a ať se mi každý den děje příkoří, přes to všechno vím, že je tu něco trvalého, k čemu směřuji, vyšší cíl, který mi pomáhá odpoutat se od křivd každodennosti.

Křišťálový palác zachází na poli smyslu mnohem dále, protože chce člověka zbavit odpovědnosti za jeho jednání. Když bude vše předem vypočítáno a určeno podle přírodních zákonů a vše se bude řídit podle prospěšnosti, stane se svět konečně rozumným a klidným Situace, kdy by člověk jednal pouze podle toho, co je pro něj dobré, nemůže podle podzemního člověka

¹¹ Kouba, P.: Nietzsche – Filosofická interpretace, str. 182.

¹² Tamtéž, str. 190.

¹³ Tamtéž, str. 187.

nastat a to z několika důvodů. Člověk není pouze racionální tvor a život v křišťálovém paláci by mu připadal příliš nudným. Lidská svobodná vůle nikdy nemůže jednat pouze v souladu s tím, co je pro jejího nositele prospěšné. Člověk dá vždy přednost před křišťálovým zámekem své svobodné vůli a to důvodu, který popisuje podzemní člověk: *„A to z příčiny tak nepatrné, že nestojí ani za zmínku: z té příčiny totiž, že člověk vždy a všude, ať byl čím byl, rád jednal tak, jak chtěl, a naprosto ne tak, jak mu velel rozum a prospěch. Chtít je možno i proti vlastnímu prospěchu, a někdy tomu dokonce musí tak být (to je už moje myšlenka). Vlastní, svobodná nespoutaná vůle, vlastní, třebaš nejdívočejší vrtoch, vlastní fantazie, vydrážděná někdy třebaš až k šílenství – to je ta opominutá, ta nejhodnotnější hodnota, která se nedá zařadit do žádné stupnice a která všechny systémy a teorie rozbijí na padrt’.“*¹⁴ Křišťálový palác ovšem postuluje myšlenku, že člověk právě žádnou svobodnou vůli nemá a ani nikdy neměl, vše co se děje se děje na bázi přírodních zákonů, které když objevíme, rozkryjeme a předem určíme veškeré jednání.

Co by ale znamenal takový život podle tabulky, byl by pak člověk ještě vůbec člověkem, zamýšlí se náš hrdina: *„Ale vážně, kdyby jednou věda skutečně objevila formuli vystihující všechno naše chtění a vrtochy, tj. z čeho vznikají, podle jakých zákonů probíhají, jak se šíří, kam v tom kterém případě směřují a podobně, tedy skutečný matematický vzorec – potom by člověk asi přestal chtít, ale co říkám asi, jistě by přestal chtít. Co by z toho měl, chtít podle tabulky? Ne dost na tom, okamžitě by přestal být člověkem a stal nýtkem na varhanách, protože co jiného by byl člověk bez přání, bez vůle a bez chtění než nýtek na varhanní píšťale?“*¹⁵

Produktem křišťálového paláce a stádní morálky je člověk slabý, pokorný, uměřený, krotký, soucitný, což nejsou vlastnosti samy o sobě špatné, pokud ovšem nejsou cíleně pěstovány jen za účelem udržení pořádku ve společnosti. Potom je dle Nietzscheho každý vymykající se člověk považován za potenciální hrozbu: *„Již vysoká nezávislá duchovnost, vůle k osamělému postavení, velký rozum, jsou vnímány jako nebezpečí; vše, co pozvedá jednotlivce*

¹⁴ Dostojevskij, F. M.: Zápisky z podzemí, str. 35-36.

¹⁵ Tamtéž, str. 37.

*nad stádo a bližnímu působí strach, se od nynějška nazývá zlým; morální pověsti a úcty se dostává slušnému, skromnému, přizpůsobivému, ztotožňujícímu smýšlení, uměřenosti tužeb.*¹⁶ Zcela vyhovujícím typem člověka pro tyto systémy je méně přemýšlivý slabší jedinec nepříliš vysokého intelektu, postrádající kritický pohled a často i sebereflexi. Takový jedinec beze všeho přijme všechna pravidla a normy, které mu jsou předkládány výchovou a nerad vidí jakoukoli vzpouru proti zavedenému řádu. Stejně tak nepociťuje nutnost zamýšlet se nad skutečným smyslem těchto pravidel a nezabývá se ani důvody a hodnotou svého vlastního jednání, stačí mu, že se opírá o obecně uznávaný řád. A právě v tomto vidí hrdina jeden z důvodů svého životního neúspěchu, totiž on sám sebe pokládá za člověka chytřejšího a nadanějšího, ale přesně tyto vlastnosti mu paradoxně brání plně se realizovat: „*Tak tedy pánové, takového bezprostředního člověka pokládám za člověka normálního, za člověka, jaký má být, jakým ho chtěla matka příroda, když ho s láskou přiváděla na svět. Závidím takovému člověku až k nepříčetnosti. Je hloupý, o to se s vámi nepřu, ale snad normální člověk musí být hloupý, jak to můžete vědět? Snad je to dokonce nesmírně krásné. V tomto abych tak řekl, podezření mě utvrzuje, že postavíte-li proti sobě člověka normálního a jeho antipoda, totiž člověka příliš hluboce chápajícího, který nevzešel z lůna přírody, ale retorty (hraničí to až s mysticismem, pánové, ale mne to někdy vážně napadá), tu ten retortový člověk má takový pocit méněcennosti vůči svému opaku, že sám sebe s celým svým hlubokým chápáním vážně pokládá za myš, a ne za člověka.*“¹⁷ Obranné mechanismy stádní morálky a křišťálového paláce jsou nastaveny tak, že podporují pouze vlastnosti prospěšné celému kolektivu. Slabí jedinci tak nacházejí svoji sílu právě ve skupině - ve stádu.

Antihrdina zápisů z podzemí, jak už napovídá jeho označení, je přijímán velmi kriticky a negativně, například Zadražil ho v komentáři ke knize *Zápisky z podzemí* hodnotí jako hrdinu provokativně amorálního a substanciálně zlého. A Podzemní člověk se sám v závěru povídky za antihrdinu označuje: „*Román má mít hrdinu, kdežto zde jsou schválně soustředěny všechny rysy antihrdiny...*“¹⁸ Ale co když chování antihrdiny pramení z jeho nespokojenosti se

¹⁶ Nietzsche, F.: *Mimo dobro a zlo, předehra k filosofii budoucnosti*, str. 92.

¹⁷ Dostojevskij, F. M.: *Zápisky z podzemí*, str. 18.

¹⁸ Tamtéž, str. 167.

situací ve společnosti, které se snaží čelit, neboť prohlédl lidskou hloupost a její neopodstatněné pachtění po všeobecně uznávaných cílech. Co když je zkažená a prohnílá společnost, o jejíž vnitřní destrukci hrdina usiluje?

Člověku jsou už od narození vštěpovány určité hodnoty, které jsou výsledkem dlouhodobého procesu vývoje společnosti a které si často nárokují status univerzální platnosti. Ačkoli nám taková kritéria napomáhají orientovat se v každodenním životě, stává se nebezpečným uznat je právě za univerzálně platná. Rizika takového počínání jsme sledovali v křišťálovém paláci a morálce, která se vydává za objektivní. Tato zabsolutizovaná morálka určuje hodnotu člověka podle obecně platných pravidel a zajišťuje stabilitu společnosti a rovnost všech lidí tím, že odstraňuje jejich individualitu: „*Kdekoli se setkáme s morálkou, nacházíme hodnocení a odstupňování lidských pudů a činů. Tato hodnocení a odstupňování vyjadřují vždy potřeby obce a stáda: to co jim vyhovuje na prvním místě – a na druhém a na třetím-, to je také nejvyšším měřítkem hodnoty u všech jednotlivců. Morálka vede jednotlivce k tomu, aby byl funkcí stáda a jen jako funkci si přikládal hodnotu.*“¹⁹ Křišťálový palác zachází mnohem dále a se silnou oporou vědy v zádech chce zbavit člověka i jeho svobodné vůle. Ovšem právě taková situace je podle Nietzscheho příležitostí pro zrození nadčlověka. Důležité je si tedy uvědomit z jakého prostředí hrdina pochází a jakým způsobem ho vnímá. To znamená, že negativní postoj podzemního člověka ke společnosti, jeho na první pohled špatné jednání může být v konečném důsledku prvním krokem na cestě k nadčlověku.

3. Mimo dobro a zlo

Mimo dobro a zlo je prostředí v opozici ke křišťálovému zámku a stádní morálce, v podstatě vůči každému systému postavenému na nějakých předem určených transcendentních hodnotách, ať se již jedná o boha, morální normy či vědecké poznatky.

¹⁹ Nietzsche, F.: Radostná věda, str. 115-116.

Název této kapitoly neodkazuje ani tak k Nietzscheově knize jako spíše k prvnímu úseku cesty k nadčlověku. Budeme se zde zabývat dionýským světem, to znamená světem jakožto chaosem.

Podle Nietzscheho existují dva možné způsoby, jak chápat realitu. V závislosti na nich lze poté odlišně přistupovat k životu. Zarathustra varuje právě před jedním z těchto přístupů: „*Zapřísahám vás, bratři moji, zůstaňte věrni zemi a nevěřte těm, kdož mluví o nadpozemských nadějích! Travičové to jsou, ať to vědí, či ne.*“²⁰ Jedná se o způsob vnímání světa, jehož hodnota je teprve odvozena od pravé hodnoty ležící mimo tento svět. Člověk s tímto přesvědčením nespátřuje, nehledá svůj cíl v tomto světě, nýbrž za ním, v naplňování transcendentní ideje. Kompatibilní s tímto přístupem je dle Barši i hierarchie protikladů: „*Tomuto rozdělení bytí na původní a odvozenou sféru odpovídají hierarchické protiklady mezi nekonečným tvůrcem a konečným stvořeným, jedinou substancí a množstvím jevů, duší a tělem, esencí a existencí.*“²¹ Tento přístup, jak dodává Barša, je charakteristický pro převládnutí popírající vůle a objevuje se zejména v západním způsobu myšlení a to již od Platona.

Zarathustra ovšem hlásá, že Bůh je mrtev! V důsledku smrti Boha se hroučí dosavadní jistoty a stávající řád. Člověk vypořádávající se s touto změnou se transformuje do jednoho z těchto typů: poslední člověk, vyšší člověk, osel a nadčlověk. Přičemž posledního a vyššího člověka je možné zahrnout pod společný pojem otrok a v protikladu k němu pod pojmem aristokrata se skrývá nadčlověk. Tuto Nietzscheovu typologii přístupů k životu musíme doplnit (aby byla typologie kompletní) o neméně důležitého člověka resentmentu. Celou typologii zpracoval Deleuze v díle *Nietzsche a filosofie* a na jeho základě i Pavel Barša v první části knihy *Michel Foucault Politika a estetika*, o jejichž interpretace Nietzscheho myšlení se budu v této části práce opírat. Nietzscheova typologie bude použita jako měřítko a východisko při analýze hrdiny *Zápisů z podzemí*.

²⁰ Nietzsche, F.: Tak pravil Zarathustra, str. 25.

²¹ Barša, P., Fulka, J.: Michel Foucault – politika a estetika, str. 9.

3.1. Bůh

Před tím, než začnu s popisem situace, která ve společnosti nastane po smrti Boha, považuji za důležité alespoň nastínit, odkud a kým byl Bůh stvořen a jakým způsobem ovlivnil život lidí.

Nietzsche postuluje myšlenku, že nikoli Bůh dal vzniknout našemu světu, ale naopak, byl to člověk, který si vymyslel Boha. Tím tvůrcem není Bůh, nýbrž člověk. Člověk, aby unesl tíhu života, odvrátil pozornost od sebe a nasměroval ji k Bohu, k naději na zadostiučinění, kterého se mu dostane na onom světě. Nietzsche říká: „*Dobro i zlo a slast i strast a já a ty – barevným dýmem se mi zdálo to vše před stvořitelským očima. Tvůrce chtěl odvrátiti od sebe zraky své – tu stvořil svět.*“²² Barevný dým je pouhá interpretace skutečnosti, iluze, která dává řád, naději a konečně smysl životu. Negativní stránkou víry v Boha je, že člověk nehledá smysl života tady, zde, nýbrž kdesi v údajném dokonalém světě, jenž obývá nejvyšší instance. Bůh pomáhal zapomenout trpícím na jejich nepříznivou situaci. Byli to právě oni trpící, slabí jedinci, kteří dle Nietzscheho dali vzniknout Bohu: „*Choří to byli a odumírající, ti pohrdali tělem i zemí a vynalezli věci nebeské a spásné krůpěje krve: ale i tyto sladké a ponuré jedy brávali z těla a ze země! Svě bídě chtěli utéci, a hvězdy jim byly příliš daleko. I vzdychali: „ Ó kdyby byly nebeské cesty, po nichž bychom se vplížili do jiného jsoucna a blaha!“- tu si vynášeli své plíživé spády a krvavé lektvary! Ted' si připadali, nevděčníci, povzneseni nad své tělo i nad tuto zemi.*“²³ Bůh je tedy výtvozem člověka, resp. jeho slabostí. Celé království nebeské není tudíž nic jiného než právě to, čím věřící nejvíce pohrdají, totiž země a tělo – tj. ten boží původ.

Před tím než pomatenec na trhu rozbije lucernu a řekne, že Bůh je mrtev a před tím než se zrodí poslední člověk, je svět hierarchizován do dvou světů s různou ontologickou hodnotou: na svět o sobě a jeho odlesk - svět lidí. Tento přístup ke světu, v němž dominuje princip popírající vůle, vyznává určitou definitivní podobu reality, která je mu zákonem. Funkcí popírající vůle je produkce tzv. objektivních hodnot a hierarchických protikladů. Před smrtí Boha

²² Nietzsche, F.: Tak pravil Zarathustra, str. 40.

²³ Nietzsche, F.: Tak pravil Zarathustra, str. 41.

tedy působila jako strážkyně onoho světa, v němž spočívá záchrana v podobě návodu na život na zemi a příslib spásy po smrti. Pro období před smrtí Boha byl charakteristickým typem člověka člověk resentimentu, kterému se podrobně věnujeme, v jedné z následujících kapitol.

3.1.1. Smrt Boha

Na otázku kdo se stal vrahem Boha, nám odpoví následující citace: *„Kam se poděl Bůh, vzkřikl, já vám to povím! My jsme ho zabili, - vy i já! My všichni jsme jeho vrahy! Ale jak jsme to udělali? Jak jsme dokázali vypít moře? Kdo nám dal houbu, abychom smazali celý horizont? Co jsme to učinili, když jsme tuto zemi odpoutali od jejího slunce? Kam se nyní pohybujeme my? Pryč ode všech slunců? Což neustále nepadáme? A neřítíme se zpět, do stran, vpřed do všech směrů? Existuje ještě nějaké Nahoře a Dole? Nebloudíme nekonečnou nicotou? Neovanul nás prázdný prostor? Neochladilo se? Nepřichází neustále noc, stále více noci? Nemusíme zapalovat svítilny již dopoledne? Nezaslechli jsme ještě hluk hrobníků, kteří pochovávají Boha? Neucítily jsme ještě pach Božího rozkladu? – i Bohové se rozkládají! Bůh je mrtev! Bůh zůstane mrtev! A my jsme ho zabili!“²⁴* Lidé tím, že zabili Boha, udělali jeden z největších skutků, kterým překonali sami sebe. Nyní stojí tváří v tvář v krajině mimo dobro a zlo. Přesto, že Bůh je mrtev, zpráva o jeho smrti nedolehla všem uším a ještě dlouho potrvá, než lidé přestanou uctívat i jeho stín.

3.2. **Mimo dobro a zlo**

Konečně se tedy ocitáme v krajině mimo dobro a zlo, a jak už jsme viděli v citované ukázce, hroutí se veškerý dosud platný řád, mizí jím nastavené hranice. Ochladuje se, je čím dál více tmy – člověk je dezorientovaný. V této situaci: *„Neexistuje žádný „jiný svět“, žádné „za“, žádný „skutečný svět“. „Zdánlivý svět“, náš svět, pomíjivý bezsmyslný, neustále se vyvíjející, nikdy neustávající ve*

²⁴ Nietzsche, F.: Radošná věda, str. 121.

*strnulém bytí, je svět jediný.*²⁵ Všechny hodnoty, normy jsou stejně jako Bůh pouhým výtvořem člověka: „*Věru, lidé sami si dali všechno své dobro i zlo. Věru nevzali ho, nenašli ho, nespadlo na ně jak nebeský hlas.*“²⁶ Celá empirická realita je jen klamem, který nás odděluje a chrání od dionýského neukotveného světa chaosu. Neexistuje žádný důvod, záměr ani vyšší účel, nic trvalého, žádný vyšší smysl. Člověk přišel o své veškeré jistoty a naděje.

Stav mimo dobro a zlo však nemusí být pouze důsledkem smrti Boha. Ocitnutí se mimo dobro a zlo hrozí stejně tak zpochybněním absolutního statusu vědy, morálky a jiných například filosofických teorií. Pak se nacházíme ve stejné situaci, kdy neexistuje žádný pevně ukotvený transcendentní řád, ale tvůrcem všech norem je opět jen člověk: „*My sami jsme si vybásnili příčiny, následnost, vzájemnost, relativitu, nutnost, číslo, zákon, svobodu, důvod účel; a pokud tento znakový svět vbásňujeme, vměšujeme do věci jako nějaké „o sobě“, pak postupujeme znovu jako už vždy, totiž – mytologicky.*“²⁷ V krajině mimo dobro a zlo si už je člověk vědom neradostného faktu, totiž: „*...že svět, v němž žijeme, je nebožský, nemorální, „nelidský“, - příliš dlouho jsme si ho vykládali falešně a lživě, avšak podle přání naší ucty, tj. podle jisté potřeby. Neboť člověk je zvíře uctívající! Ale také nedůvěřivé: a že svět nemá tu hodnotu, již jsme mu ve své víře přikládali, je asi to nejjistější, čeho se naše nedůvěra nakonec dobrala.*“²⁸

3.3. Vůle k moci

V důsledku smrti Boha se člověk s novou situací vyrovnal několika způsoby. O jaké konkrétní způsoby se jedná, pojednáme v následujících kapitolách pojmenovaných podle jednotlivých možných cest. První z nich bude poslední člověk, následovat bude vyšší člověk, osel a nadčlověk.

Nejprve ale osvětlím důležitý princip, kterým je vůle k moci. Její různé využití je Nietzschemu klíčem k řešení situace po smrti Boha a obecněji situace

²⁵ Hollingdale, R. J.: Nietzsche, str. 17.

²⁶ Nietzsche, F.: Tak pravil Zarathustra, str. 65.

²⁷ Nietzsche, F.: Mimo dobro a zlo, předehera k filosofii budoucnosti, str. 25.

²⁸ Nietzsche, F.: Radostná věda, str. 206.

mimo dobro a zlo. Vůle k moci není, jak se na první pohled zdá, neomezené stupňování síly, nýbrž její fungování je mnohem složitější. Ačkoli jde o sílu, která působí neustále, subjekt má vždy možnost zacházet s ní v závislosti na konkrétní situaci, v níž se v daný moment nachází. Tímto se také staví do kontradikce s morálkou (přesněji s tou morálkou, kterou Nietzsche kritizuje), která nerozlišuje mezi individuálními podmínkami a na vše aplikuje obecné pravidlo. Vůle k moci se projevuje vždy ve vztahu působení dvou protikladných sil, dvou spolu soupeřících principů. Zde mohou nastat dva výsledky: v prvním případě silnější z nich zlikviduje svého protivníka, v tom druhém se vítězí síla stáhne poté, co je evidentní, že by soupeře porazila. Na rozdíl od druhého případu nelze první případ nazvat vůlí k moci - jednalo by se o primitivní sílu, která usiluje o své neomezené stupňování a její působení má podle Nietzscheho za následek úpadek. Oproti tomu vůle k moci má za cíl stupňovat svou sílu, ale ve chvíli, kdy její protivník slábne, není jí už odpovídajícím soupeřem. Vůle k moci totiž nepotřebuje pevně stanovená pravidla, ona si je tvoří sama. A tvoří je vždy znovu na základě podmínek v tom kterém okamžiku a vždy v určité relaci. Vůle k moci se nesnaží vymýtit ty své vlastnosti, které např. morálka považuje za nežádoucí a potlačuje je. Naopak, snaží se je krotit, nenechat se jimi ovládnout, neustále je držet na uzdě, neboť i negativní vlastnost může mít v určité chvíli pozitivní potenciál. Úplně vyhladit špatné vlastnosti je mnohem snazší než se je snažit zvládnout, pozvednout, využít v kladném smyslu. Předem pouze z pojmů neurčitelný postup bude vůle k moci uplatňovat i ohledně sebeuchování a sebezpřekonání: *„Úsilí uchovat sebe sama, může být pro Nietzscheho, projevem silné vůle k moci, ale jen ve stavu nouze, kdy je třeba čelit přesile jiných působících sil. Rozhodně však nelze vůli k sebeuchování a vůli k moci prostě ztotožnit: Nietzsche naopak podtrhuje, že vůle k moci je primárně vůlí k růstu, rozšíření, sebezpřekročení. Růst vždy znamená, že se vystavujeme cizímu neznámému, že jsme připraveni k riziku, které se může stát i zánikem.“*²⁹ Právě pro výše uvedené vlastnosti je vůle k moci adekvátním východiskem k orientaci v nestálém prostředí mimo dobro a zlo.

²⁹ Kouba, P.: Nietzsche – Filosofická interpretace, str. 241 – 242.

Vůle k moci se může projevat dvojitým způsobem. První z nich je popírající vůle, druhým vůle afirmativní. Zatímco v prvním odstavci jsem čerpala z Kouby, nyní bude zdrojem především Barša. Ideální podmínky pro popírající vůli byly nastaveny před smrtí Boha. Popírající vůle obrací svou pozornost k domnělému světu, který tvoří podstatu našeho světa ruku v ruce spolu s původní a odvozenou realitou jdou i hierarchické protiklady a cíle či smysl této vůle spočívá mimo tento svět. Tím, že popírající vůle neustále obrací, popírá a znevažuje skutečný život - nejen udržuje, nýbrž i vytváří další svět, který ve vztahu k našemu světu prezentuje jako původní. Pro afirmativní vůli naproti tomu existuje pouze tento svět, ve kterém uplatňuje svou moc prostřednictvím jeho praktického přetváření, zatímco negativní vůle ji soustřeďuje do intelektuálního nazírání onoho světa. Afirmativní vůle namísto hierarchického dualismu staví pluralistický monismus. Pro afirmativní vůli je svět primárně dobrý a ona mu v každém okamžiku přitakává. K afirmativní i popírající vůli se pojí dvě podoby síly – aktivní a pasivní. *„V nich proti sobě stojí akce a reakce, samopohyb a setrvačnost.“*³⁰

3.3.1. Aktivní a reaktivní síly

Aktivní a reaktivní síly jsou stavebními prvky jednotlivých typů, každý typ obsahuje jak reaktivní tak i aktivní síly, liší se pouze tím, v jakých relacích se tyto síly nachází: „...vztah mezi silami různé povahy, z nichž se tento subjekt skládá: právě to se nazývá typem.“³¹ Podle Deleuze obsahuje každý z typů tři prvky: vědomí, nevědomí a schopnost zapomínat. Vědomí a nevědomí jsou reaktivního typu. Do nevědomí se ukládají stopy, okamžité vzruchy vědomí, do vědomí se nic neukládá, pouze přijímá vjemové podněty. Schopnost zapomínat je aktivním prvkem, jenž od sebe odděluje vědomí a nevědomí. Svým fungováním zajišťuje, abychom aktivně prožívali vše, co přichází do vědomí a aby bylo vědomí a nevědomí dobře odděleno, a tedy nedocházelo k zahlcování vědomí stopami z nevědomí. Takovýto stav je potom příznačný pro aktivního člověka. Reaktivní

³⁰ Barša, P., Fulka, J.: Michel Foucault – politika a estetika, str. 10.

³¹ Deleuze, G.: Nietzsche a filosofie, str. 201.

člověk má poškozenou aktivní funkci zapomínat. Stopy z nevědomí zaujmou místo určené vjemovým podnětům a aktivní síla tak ztrácí své pole působnosti, za těchto okolností není člověk schopen aktivně prožívat.

Z těchto čtyř prvků – popírající vůle, afirmativní vůle a aktivní a pasivní síly života – se formují na základě jejich různých kombinací (vůlí s životními silami), různé typy člověka – poslední, vyšší, osel, nadčlověk a člověk resentimentu, kteří budou předmětem následujících kapitol.

4. Typologie

4.1. Člověk resentimentu

Člověk resentimentu časově předchází své kolegy. Je totiž výtvozem náboženství, tedy představitelem člověka ještě před smrtí Boha. Zároveň je člověk resentimentu reprezentantem člověka reaktivního, který se v něm projevuje ve smyslu odplaty. *„Člověk resentimentu díky svému typu ‚nereaguje‘: jeho reakce tím nekončí ale je trpně pocíťována, místo aby byla aktivně prožívána. Obviňuje tedy svůj předmět, ať je jakýkoli, jako předmět, kterému je třeba se pomstít, který je třeba přinutit, aby za toto nekonečné zpoždění zaplatil.“*³² Člověk resentimentu nenávidí vše, co na něj působí, obviňuje okolní svět ze své vlastní neschopnosti a touží se pomstít. Jeho touha po odplatě se ovšem nikdy nenaplní, vždy zůstane pouze v rovině představy nebo je symbolická, nedojde k ní proto, že velmi dobrá paměť člověka resentimentu, která je nenávistná a to nejen vůči okolnímu světu, ale i vůči sobě, zaplňuje vědomí svými stopami a tím brání aktivním reakcím na vjemové podněty, jímž zabírá místa. Zkrátka jedná se o člověka reaktivního.

Zároveň nejsou lidé resentimentu schopni milovat jiné osoby, jejich zdánlivá láska je plná výčitek, které sice směřují na sebe, ale ve skutečnosti patří „milované osobě“. Stejně tak nejsou sto jakéhokoli uznání či úcty ve vztahu

³² Deleuze, G.: Nietzsche a filosofie, str. 201.

k druhé věci, naopak mají tendenci vše snižovat a bagatelizovat: „*Je však třeba, aby člověk resentimentu učinil i ze samotného neštěstí něco průměrného, něco na co si stěžuje, co pokládá za křivdu: k tomu vede jeho tendence ke znevažování příčin, tendence činit z neštěstí ,chybu někoho jiného‘.*“³³ Tito lidé tedy neumějí milovat, vážit si druhých, dávat, ale ani brát a přesto to všechno vyžadují od druhých a jakákoli chyba či neúspěch je vždy připsána na vrub okolí.

Podle Deleuzeho je pro lidi resentimentu typická morálka utility: „...*resentiment se mohl ve světě prosadit jen tak, že dal vítězku triumfovat, že učinil ze zisku nejen určitou touhu a myšlenku, ale završený ekonomický, sociální a teologický systém, božský mechanismus.*“³⁴ Hodnoty jsou určovány z hlediska užitečnosti a škodlivosti, z hlediska dobra a zla, což je vždy odvozeno jako kontradikce k něčemu. Morálka resentimentu se neobejde bez světa vně sebe, vzhledem k němuž se vymezuje, nedokáže tvořit pouze ze sebe sama, tak jak to dělá pán. A právě v protikladu k němu se resentiment označuje za dobrého, neboť pán, aktivní člověk, je právě pro svou aktivitu zlým. Člověk resentimentu schopný pouze obviňování je nositelem popírající vůle, jež mu poskytuje oporu v jeho jednání a jeho ospravedlnění. Ta totiž vytváří fikci ještě jednoho světa mimo náš svět, světa transcendentního, ke kterému člověk resentimentu upírá svou pozornost, aby se odpoutal od nespravedlnosti, která se mu děje na tomto světě a aby obhájil svá stanoviska, hodnoty z vyšší autority.

Člověk resentimentu se může vyskytovat ve dvou variantách, pro obě dvě je příznačná přítomnost špatného svědomí. Špatné svědomí je továrnou na vnitřní bolest. U Člověka resentimentu, který neuplatňuje své aktivní síly navenek, došlo k jejich zvnitřnění a obrácení do sebe a tyto síly začaly vyrábět bolest. Tato bolest se v resentimentu stala známkou viny, trestu za nějaký prohřešek a znásobila se ještě tím, že musí být vykoupena a to opět zase jen bolestí. Bolest vzniklá v nitru resentimentu jako důsledek potlačení aktivních sil byla první fází, druhá hrůznější fáze dala bolesti smysl v podobě viny. Druhá varianta je tedy vygradováním varianty první. Zatímco v první fázi člověk resentimentu obviňoval ze své bolesti své okolí, nyní se viníkem stává on sám, neboť pokud pociťuje bolest, je to trest

³³ Deleuze, G.: Nietzsche a filosofie, str. 204-205.

³⁴ Tamtéž, str. 205.

za to, že zhřešil. Cílem resentimentu je rozšířit tuto nemoc, obtěžkat i ostatní špatným svědomím a přesvědčit je o převrácených hodnotách popírající vůle a tímto způsobem zničit pány, aktivní jedince.

4.2. Poslední člověk

K některým uším ještě nedolehla zpráva o smrti Boha. Jiní na ni nebyli dostatečně připraveni, a proto stále uctívají jeho „stín“. Dalším z možných způsobů, jak se vyrovnat se smrtí Boha, je jít ve šlépějích takzvaného posledního člověka.

Zarathustra na tržnici varuje lid před jeho příchodem: *„Běda! Přijde čas, kdy člověk již nebude roditi hvězd. Běda! Přijde čas člověka, který zasluhuje největšího pohrdání a sám sebou již neumí pohrdat.“*³⁵ Pro posledního člověka se stala smrt Boha symbolem osvobození od veškerých nároků. Člověk resentimentu si za pomoci své popírající vůle vytvořil nadmyslový svět zahrnující Boha, který se pro něj stal zákonem a smyslem. Pro posledního člověka již tento transcendentní svět neexistuje. Se smrtí Boha se ukázalo, že všechny nadhodnoty včetně Boha jsou prázdné. Poslední člověk již neuctívá Boha, dobro ani pravdu a jiná absolutna, ale rezignuje, vyvěsí svou popírající vůli a nechá ji pohltit reaktivními silami. Nepopírá tudíž život ve jménu vyšších hodnot jak to dělal člověk resentimentu, ale devaluje tyto hodnoty samy. Protože se vzdal veškeré vůle, už nic nechce a o nic se nesnaží, jeho život nemá žádný smysl. Jeho jedinou starostí je pouhé přežívání, ale co nejdelší přežívání: *„Jeho pokolení je nevyhladitelné jako zemská blecha; poslední člověk žije nejdéle“*³⁶. Poslední člověk je veskrze pasivní. Nemá pro něj hodnotu ani cokoli zlepšovat nebo měnit. *„Již nechudnou a nebohatnou, obé je příliš namáhavé. Kdo by ještě vládl? Kdo poslouchal? Obé je příliš namáhavé. Žádný pastýř a jediný ovčinec! Každý chce stejně, každý je stejný: kdo cítí jinak, jde z vlastní vůle do blázince.“*³⁷ Rovnost všech se všemi je charakteristickým znakem posledních lidí, stejně jako pasivní

³⁵ Nietzsche, F.: Tak pravil Zarathustra, str. 29.

³⁶ Tamtéž, str. 29.

³⁷ Tamtéž, str. 30.

hromadění slasti a konzumu, poslední člověk se chlubí tím, že je vynálezcem štěstí. Jeho štěstí ovšem spočívá v pasivním a opatrném jednání. Poslední člověk si libuje v pohodlném klidu bez nároku na jakoukoli aktivitu.

Společnost posledních lidí by se dala stručně popsat tak, jak to udělal Barša: „*Společnost posledních lidí sestává z masy automatizovaných konformních jednotlivců, věnujících se usilovně prodlužování svého života a hromadění spotřebních statků.*“³⁸

4.3. Vyšší člověk

Vyšší člověk - na rozdíl od posledního - vzal po smrti Boha otěže života pevně do svých rukou. Na místo Boha postavil do středu vesmíru sama sebe. Kult člověka, kult vědy, umění a jiné nyní stojí na vyprázdněném místě po Bohu. Vyšší člověk si udržel základní hierarchická rozlišení a stanovil si nové cíle. Nyní chce člověk vše poznat a tímto způsobem opanovat přírodu a ovládnout svět. Ani pro tuto zjevnou aktivitu ovšem vyšší člověk není tím, na kterého Zarathustra čekal: „*Já jsem v těchto horách nečekal na vás. Věřu, vy všichni jste jistě vyšší lidé: pro mne však – nejste dost vysocí ani silní dost.*“³⁹ Proč nejsou vyšší lidé Zarathustrovi dost vysocí a silní? Ačkoli vyšší člověk nerezignuje jako poslední člověk a jeho reaktivní síly jsou poraženy těmi aktivními, přesto ještě nedokáže přitakat tomuto světu, jeho vůle je stále popírající. Vyšší člověk se sice smířil se smrtí Boha, ale jeho místo opět nahradil hodnotami, které mají základ v něčem transcendentním. To znamená, že pro vyššího člověka, ačkoli už nevěří v Boha, je nepostradatelné, aby ho nevyměnil za jinou absolutní podstatu, která bude opět sloužit jako podklad jeho dalších hodnot.

Vyšší lidé neustále svádějí boj mezi svými aktivními a reaktivními silami, a i když z počátku vyhrávají aktivní síly, nikdy nemohou zvítězit úplně a to pro to, že jejich vůle není ještě afirmativní. Vyšší lidé jsou sami v sobě rozpolcení, zmítají se mezi reakcí a akcí stejně, jako jejich představitelé: věštec, kouzelník,

³⁸ Barša, P., Fulka, J.: Michel Foucault – politika a estetika, str. 11.

³⁹ Nietzsche, F.: Tak pravil Zarathustra, str. 225.

nejohybnější člověk, dva králové, člověk s pijavkami, poslední papež a dobrovolný žebrák, kteří se liší mírou svých reaktivních a aktivních sil. Tito však zároveň překračují posledního člověka, protože jejich postoj není rezignující.

Vyšší lidé jsou první vlaštkou na cestě k nadčlověku, jejichž síla spočívá v tom, že nejsou schopni ve světě posledních lidí pohodlně žít. Chtějí víc. Výkřik úzkosti vyššího člověka ovšem jasně ukazuje, že své reaktivní síly zdaleka nepřekonal. Vyšší lidé ještě nejsou dost silní na to, aby přitakali tomuto světu v jeho rozmanitosti. Úzkost po ztrátě smyslu a následné zbožštění osla potvrzují moc popírající vůle. *„Ani vyšší člověk tedy není schopen přitakat tomuto světu jinak než oklikou přes jeho popření a založení v něčem jiném – tedy přes jeho negaci a zdvojení v onom světě. Protože však dostal zprávu o smrti Boha, pokouší se ho nahradit nějakým jiným absolutnem – idealizovanou minulostí či utopickou budoucností, vědou či uměním, prozřetelností dějin, která vede lidstvo k neustálému pokroku, odcizenou lidskou podstatou, kterou je třeba uskutečnit... Tyto náhradní kulty jsou výrazem neschopnosti vyšších lidí žít bez transcendence.“*⁴⁰

4.4. Nadčlověk

Zarathustra se ptá: *„Můžeš si sám určovati své zlo i své dobro a zavěšovati nad sebou svou vůli jakožto zákon? Můžeš si sám býti soudcem a mstitelem svého zákona?“*⁴¹ Poslední ani vyšší člověk toto nedokázal. Nadčlověk je jediný, komu se to povede. Spojuje se v něm afirmativní vůle s aktivní silou života a dle Nietzscheho je proto vrcholem lidského pokolení (samozřejmě nikoli ve smyslu evoluce). Zásluhou afirmativní vůle je nadčlověk s to přitakat tomuto světu v jeho původní chaotické podobě: *„Děni tohoto světa nemá žádný důvod, není vedeno žádným záměrem ani účelem, nesměřuje k žádnému vyvrcholení“*⁴² Nadčlověk je natolik silný, aby dokázal přijmout skutečnost v její bezsmyslnosti, nenahrazuje ztrátu Boha jinými kulty jako vyšší člověk, ani neredukuje svou existenci na

⁴⁰ Barša, P., Fulka, J.: Michel Foucault – politika a estetika, str. 11.

⁴¹ Nietzsche, F.: Tak pravil Zarathustra, str. 68.

⁴² Kouba, P.: Nietzsche – Filosofická interpretace, str. 44.

pouhé střádání malých slastí či oddalování smrti, jak to činí člověk poslední. Vyšší člověk si musel najít novou objektivní realitu, která se mu stala návodem, měřítkem pro jeho hodnocení a způsob života. Určil si nový smysl světa, který nyní spatřuje v člověku samém, který má za úkol ovládnout svět jak na poli vědy ve formě poznání tak i v doslovném slova smyslu. Nadčlověku chybí jakékoli vnější měřítko, jakýkoli návod. Jeho jednání se odvozuje od každého jedinečného okamžiku, který chápe ve smyslu věčného návratu téhož.

4.4.1. Věčný návrat téhož

Věčný návrat téhož je principem, který respektuje realitu jakožto chaos. Jak už bylo řečeno, podstatnou úlohu zde sehrává konkrétní okamžik a to dvojnásobným způsobem: jednou z hlediska věčnosti, podruhé z hlediska návratu. Když nahlédneme na konkrétní okamžik z pohledu věčnosti, ztrácí svou relativnost, přestává být pomíjivým, ale naopak se stává svébytným v tom smyslu, že není pouhou cestou k nějakému cíli, je v sobě dokončený. Koncept věčnosti u Nietzscheho znamená potvrdit každý jednotlivý okamžik v životě se všemi jeho zápornými stránkami. Věčnost je nejvyšší formou přitakání životu, přijetí skutečnosti takové jaká je. „*Každý může dělat, k čemu se rozhodne, ale má si přitom uvědomovat, že to, co dělá má platnost věčnosti. Není tomu tedy tak, že by nás jistý druh jednání přiváděl k věčnosti, nýbrž naopak - zkušenost věčnosti vede nakonec k přijetí každého jednání.*“⁴³ Věčnost tedy skutečně není nic jiného než maximální přijetí daného, nenárokuje si jakýkoli návod na morální rozhodování.

Bezcílnost skutečnosti a všech okamžiků, které nikam dohromady nesměřují, netvoří cestu k nějaké finalitě, je zaručena návratem. „*Jediný druh pohybu, který doopravdy zaručuje bezcílnost, je pohyb kruhový: pokud se dění pouze opakuje, pak nemůže mít mimo sebe žádný smysl, k němuž by směřovalo.*“⁴⁴ Oba principy, návrat i věčnost, se vzájemně doplňují. Aby nedocházelo k totálnímu skepticizmu vyplývajícímu z bezsmyslné povahy světa, kterou zaručuje návrat, je každý okamžik zatížen věčností.

⁴³ Kouba, P.: Nietzsche – Filosofická interpretace, str. 47.

⁴⁴ Tamtéž, str. 48.

Myšlenka věčného návratu tedy směřuje k tomu, že život, který žijeme, se bude do nekonečna navracet a my ho znovu a znovu budeme prožívat se vším, co nám přinesl: „*Tento život, jak jej teď žiješ a jaks jej žil, budeš muset žít ještě jednou a ještě nespočetněkrát; a nebude v něm nic nového, nýbrž musí se Ti vracet každá bolest a každá rozkoš a každý nápad a každý vzdech a vše, co bylo v tvém životě nevýslovně malé i velké, a všechno ve stejném pořadí a sledu...*“⁴⁵ Naprosté přitakání tomu co jest, může vést ke dvěma odlišným postojům.

Osel, prezentující jeden z nich, přijal bezcílnou skutečnost, ovšem tím to pro něj také skončilo. Osel je nositelem afirmativní vůle stejně jako nadčlověk, díky níž je schopen přitakání, ale jeho životní síla je pasivní. Proto osel není s to žádné další aktivity, nehodnotí a nevybírání si, pouze přitaká.

Naproti tomu nadčlověk, nositel aktivní životní síly, touží po sebepřekonání, které se projevuje ve smyslu tvorby. Nadčlověk a věčný návrat téhož jsou dvě perspektivy, které si společně navzájem umožňují překročit negativní stránku té druhé. Protože věčný návrat popírá jakýkoli univerzální smysl i cíl, brání tvořícímu nadčlověku v propadnutí fanatismu, neboť mu stále připomíná, že jeho jednání není nikdy ospravedlnitelné z hlediska něčeho vyššího. A opačně, věčný návrat téhož, který osvobozuje od smyslu a zároveň nabádá k totálnímu přijetí danosti, potřebuje nadčlověka, aby nedošlo k pouhé spokojenosti s tím, co jest a tedy k malosti.

Nadčlověk žije ve světě zbaveném jakéhokoli smyslu. Jeho existence v tomto světě je ospravedlnitelná jen v podobě jeho tvorby. Tato tvorba znamená interpretaci jevů, které nejsou na rozdíl od světa, jenž je příznačný pro popírající vůli, zaštitěny něčím transcendentním, či stabilizovány a seřazeny díky převedení na společného jmenovatele, ale jsou nahlíženy jako neustále se proměňující skutečnost. Nadčlověk je tak nucen neustále se vydávat všanc, neboť mu chybí jakékoli záruky jeho jednání. Nadčlověk je forma existence, která: „... je s to decentrovat ego a přitakat jevové rozmanitosti bytí. Nadčlověk se nerealizuje dostředivým popřením jiného a jeho převedením na stejné, nýbrž odstředivým

⁴⁵ Nietzsche, F.: Radostná věda, str. 198.

*přítakáním jinému jakožto jinému – tedy heterogennímu, a v posledku nekontrolovatelnému. Právě takové přítakání symbolizuje tanec, smích či hra.*⁴⁶

5. Dostojevského hrdina

Nyní se dostáváme k samotné analýze hrdiny *Zápisků z podzemí*. V předchozím textu byla již vyložena situace, ve které se hrdina nachází. Společnost, v níž se pohybuje, je zcela pohlcena myšlenkou křišťálového paláce, který je symbolem zabsolutizované vědy. Vědy, jež má ve svém poslání za úkol zcela odhalit přirozenost člověka, na základě níž by byl svět naprosto harmonizován. Neboť lidé vědoucí toho, co je pro ně skutečně dobré už nebudou konat jinak, než ve jménu svého i obecného prospěchu. Tento sokratovský způsob nastolení míru a štěstí chce křišťálový palác zdokonalit a na základě exaktních vědeckých poznatků dopředu vypočítat veškeré lidské chování. Člověk by tak ztratil svou suverenitu a stal se pouhou „pianovou klávesou“. V této společnosti převládá typ otrockého, stádního člověka, čili poslední a vyšší člověk. Oba se vyznačují svým egocentrismem, v jednom případě jde o konzumenta úzkostlivě uchovávajících svůj život a ve druhém o manipulátora s nutkavou touhou ovládnout svět pomocí vědy. Otroci nepřemýšlejí nad příčinami svých pohnutek a svého jednání, stačí jim pevně nastolený řád morálky, vědy, kauzality, jenž jim usnadňuje a linkuje život. Podzemní člověk má k tomuto způsobu života určité výhrady. Co si Zarathustra na vyšším člověku v jeho rozporuplné povaze považoval, bylo, že nedokáže být šťastný v rovině života posledních lidí. To nevyhovuje ani podzemnímu člověku. Naopak on si pro své výjimečné vlastnosti připadá znevýhodňován v celém světě otroků (i s vyššími lidmi). Celý svět stádních lidí je nepřátelský vůči originalitě a nonkomformitě.

⁴⁶ Barša, P., Fulka, J.: Michel Foucault – politika a estetika, str. 14.

5.1. Podzemní člověk nadčlověkem

Pokud chceme postulovat myšlenku, že by podzemní člověk mohl mít předpoklady stát se nadčlověkem, je třeba vymezit vlastnosti, které by měl splňovat. Nadčlověk nebude ve světě otroků spokojen a nebude v něm ani vítán. Zároveň bude jeho chování ve společnosti pravděpodobně považováno za podivné až skandální. „*Ničiteli budou zváni a povrhovateli dobrem i zlem.*“⁴⁷ Bod zlomu, zkouška, zda jde opravdu o nadčlověka, nastává ve chvíli, kdy se ocitne v situaci mimo dobro a zlo, tak jak jsme ji vymezili zde (nemusí přímo jít o smrt Boha, ale o ztrátu veškerých ideálů, pevné půdy pod nohama). Poté, co vyloučí následovat cesty posledních lidí či vyššího člověka, poté co se mu podaří skutečně a opravdově přitakat světu, se musí ještě přehoupnout přes oslí hřbet a začít tvořit.

5.1.1. Podzemní člověk proti společnosti

V první fázi se tedy budeme soustředit na prvky nadčlověka v hrdinově chování. Konkrétně se zaměříme na jeho postoj ke společnosti, jejíž stav odpovídá snaze po zbudování křišťálového zámku. Dále na jeho chování a myšlenky, které mají potenci vést k nadčlověku.

Doba, ve které podzemní člověk žije, je posedlá vědou a vizí křišťálového zámku. Jde o aspekt společnosti Nietzschových vyšších lidí. Důsledkem jejich aktivně se projevujících sil usilují vyšší lidé o křišťálový zámek, který je produktem popírající vůle. Právě on nyní stojí na místě Boha. Ochranou před světem v jeho rozmanitosti je vyšším lidem v *Zápiscích z podzemí* „zed“⁴⁸. Tato zed' je symbolem zákonů vědy, kauzality, morálky. Zed', která je neotřesitelná, neporazitelná, o níž se člověk může opřít nebo ji ustoupit, ale nemůže ji zbořit. „*Jako by taková kamenná zed' doopravdy přinášela uklidnění a mohla seabeměně přispět k usmíření, pouze proto, že představuje dvakrát dvě jsou čtyři.*“⁴⁸ Podzemní člověk kritizuje absolutnost této zdi. Slovní spojení „dvakrát dvě jsou čtyři“ označuje v *Zápiscích z podzemí* vědu v její nezpochybnitelné platnosti.

⁴⁷ Nietzsche, F.: Tak pravil Zarathustra, str. 34.

⁴⁸ Dostojevskij, F. M.: Zápisky z podzemí, str. 21.

Podzemní člověk se staví proti této zdi, nehodlá se smířit s tím, že by jeho život byl podřízen pouze matematickým formulím a postuluje myšlenku, že tato zeď je beztak pouze vynálezem samotného člověka: „*Nejvýraznějšími logickými kombinacemi dospěje k hnusnému závěru na svou starou notu, že i tu kamennou zeď čímsi sám zavinil, ačkoli je nad slunce jasné, že ji naprosto nezavinil, a výsledek toho všeho je, že mlčky a bezmocně skřípaje zuby ustrne v blažené nečinnosti, v níž přemítá o tom, že ani neví, na koho se zlobit, že snad nikdy nenajde nač se zlobit, že všechno je samý podvrh, faleš a klam...*“⁴⁹ Vzhledem ke kontextu, v němž podzemní člověk pronáší pasáž „ačkoli je nad slunce jasné, že ji naprosto nezavinil“, je evidentní, že svá slova míní ironicky. Upozorňuje zde právě na slepou víru v tuto zeď (za okolností, kdy je samozřejmě nemyslitelné z pohledu většiny, aby byla pouhým výtvořem lidí). Tato zeď je paralela k Nietzschevým produktům popírající vůle, která je s vyšším člověkem neoddělitelně spojena.

Podzemní člověk nesouhlasí s křišťálovým zámekem ani s uniformitou, která je v jeho době jedinou možnou cestou k úspěchu. Úspěch zde slaví tzv. činorodí lidé, kteří jsou obdobou k Nietzschevým vyšším lidem, podzemní člověk je popisuje následovně: „*Bezprostřední, činorodí lidé jsou proto činorodí, že jsou tupí a omezení. Jak bych to vyložil? Asi takhle: následkem své omezenosti považují účely bezprostřední a podružné za účel základní, tak jsou přesvědčeni, že našli nevyvratné odůvodnění své činnosti a tím nabývají jistoty a to je přece nejdůležitější. Aby se člověk pustil do díla, musí mít napřed pevnou jistotu bez nejmenších pochybností.*“⁵⁰ Pro činorodé lidi je ona zeď nepostradatelná, je jim oporou v jejich jednání. Sledují a plní normy, pachtí se za uznávanými cíli, jimiž podzemní člověk pohrdá. Činorodí lidé, tzn. ti, kteří tvoří většinovou společnost, kteří jsou žádáni jakožto vyhovující k formování atmosféry své doby, jsou Nietzschevými stádními lidmi. Lidmi, kteří jsou pro svou podobnost navzájem zaměnitelní a nahraditelní.

Podzemí, ve kterém hrdina žije po tom, co opustil práci úředníka a jež je zároveň názvem první části *Zápisků z podzemí*, která byla dosud předmětem

⁴⁹ Dostojevskij, F. M.: *Zápisky z podzemí*, str. 22.

⁵⁰ Tamtéž, str. 26.

veškeré interpretace, je symbolem jeho svobody. Podzemní člověk dobře ví, že věda, morálka - zeď, jež je oporou jeho okolí, je ve skutečnosti jen klamem. Tento klam, tento výsledek působení popírající vůle ovšem poskytuje svým „věřícím“ jistotu v jejich konání. Podzemní člověk se nespokojuje s takovými jistotami. Tuší, že za vším tím nánosem, za těžkými cihlami této pevné zdi se skrývá opravdová ve své podstatě nedefinovatelná skutečnost – dionýský svět. Pro tento fakt není schopen žít v souladu s rytmem stáda. Utíká do svého podzemí, protože jen tam nachází úlevu v podobě osvobození od všech nároků a dogmat.

5.1.2. Podzemní člověk nadčlověkem

S Nietzscheho nadčlověkem tedy hrdinu *Zápisů z podzemí* spojuje hned několik rysů, jenž přímo souvisejí s jejich postojem, který zaujímají vůči stádu. Rodící se nadčlověk, obdobně jako náš hrdina, musel zaznamenat určitou nepříslušnost ke svému okolí. Ta se v případě podzemního člověka projevila jako pocit osamění, který je následkem jeho odlišnosti: „*Ještě jedna věc mě tenkrát trápila, totiž to, že se mi nikdo nepodobá a já se nepodobám nikomu jinému. Já jsem sám, kdežto oni jsou všichni...*“⁵¹ Z pohledu měřítek otrocké společnosti je jednání nadčlověka a podzemního člověka vnímáno negativně, neboť neodpovídá normám, chybí mu zaštitění ve jménu dobrého a správného v jejich univerzální a jediné možné podobě. V kontextu otrocké většiny, jejíž normy se odvozují ze stavby křišťálového zámku, se tudíž podzemní člověk zákonitě cítit vinen: „*At' to беру z kterékoli stránky, vždycky mi vychází, že jsem si vším sám vinen, a co je na tom nejvíc ponižující, vinen bez viny, vinen, abych tak řekl, podle přírodních zákonů.*“⁵² Nadčlověk je natolik silný jedinec, aby unesl tíhu, již je obtěžkán svět beze smyslu. To co stádní člověk považuje za vážné důvody vedoucí ho k určitému počínání, se jeví z hlediska dionýské skutečnosti jako malicherné a směšné. Naopak jednání nadčlověka, které vychází z vědomí skutečnosti jakožto dionýského světa, je pro otrockou společnost často nepřijatelné. S touto situací se setkává i podzemní člověk: „*Ze zvýšené schopnosti chápat vyplývá například, že*

⁵¹ Dostojevskij, F. M.: *Zápisky z podzemí*, str. 59.

⁵² Tamtéž, str. 16.

člověk je oprávněn být ničemou.“⁵³ Důležitý pojem „zvýšená schopnost chápat“, který v této formě (v tomto konkrétním slovním spojení) prostupuje celými *Zápisky z podzemí*, je synonymem pro odhalení vykonstruovanosti všech axiomů a dogmat, je příčinou nepřizpůsobivosti podzemního člověka vůči většině. Zvýšená schopnost chápat mu nedovolí uznat zákony křišťálového paláce, zeď vystavěnou z konstantních principů, které reprezentuje kauzalita a většinová morálka.

5.1.3. Podzemí

Zarathustra v takové situaci radí nadčlověku: „*Daleko trhu a slávy se děje vše velké: daleko trhu a slávy žili od nepaměti vynálezcové nových hodnot. Do své samoty prchni, příteli můj: vidím tě rozbodána jedovatými mouchami. Prchni tam, kde vane drsný, silný vzduch!*“⁵⁴ Také podzemní člověk prchnul před jedovatými mouchami do svého podzemí. Do podzemí, které je popřením všech ideálů, všech postavených zdí, které je místem mimo dobro a zlo. Mojmir Hrbek popisuje postoj, situaci podzemních lidí vůči tzv. „zdi“ následovně: „*Ale co s podzemními lidmi, kteří nenávidí přírodní zákony, objevují nezákonnosti ve svém nejbližším okolí a hledají tady, na naší zemi, kde věda vynalezla tolik harmonie a pořádku, chaos a svévoli.*“⁵⁵ Podzemí jakožto symbol krajiny mimo dobro a zlo je místem, kam se uchyluje i nadčlověk a z něhož odvíjí veškerou svou aktivitu. Na základě principu věčného návratu téhož, nemůže nikdy překročit hranice ve své podstatě chaotického světa a zaštitit své jednání z pozice nějaké transcendentní ideje. Všechny jeho kroky vychází pouze z vyhodnocení vždy konkrétního okamžiku. Afirmativní vůle, jejímž je nadčlověk nositelem, mu umožnila přitakat, přijmout dionýskou podobu světa. Jeho aktivní síly daly činům nadčlověka podobu tvorby. Nadčlověk se nemůže na nic spoléhat, nemá žádnou oporu, s každým svým činem se vydává v nebezpečí, které může znamenat i jeho zánik.

⁵³ Dostojevskij, F. M.: *Zápisky z podzemí*, str. 15.

⁵⁴ Nietzsche, F.: *Tak pravil Zarathustra*, str. 59.

⁵⁵ Hrbek, M.: „Smrt Boha“ v Nietzscheově filosofii, str. 184.

I pro našeho hrdinu je podzemí jediným místem, kde se cítí být svobodný, protože je zde vzdálen všech pravidel společnosti, všech jejích tzv. objektivních norem. Individualita člověka a jeho chtění, jeho vůle, která se podle podzemního člověka nedá ztotožnit s rozumem a tudíž s pravidly křišťálového zámku, je pro něj to nejcennější, co člověk má. Přesto zde hrdinova podobnost s nadčlověkem končí, neboť ačkoli se vymezuje vůči křišťálovému zámku a dobrovolně volí krajinu mimo dobro a zlo a cenní si nadevše svobodné vůle, není schopen tvořit. Podzemí podzemního člověka má tedy dvě strany, jedna z nich ho pojí s nadčlověkem, tak jak bylo popsáno, ale druhá mu naopak cestu k nadčlověku uzavírá.

Tato odvrácená strana od nadčlověka se nese v duchu nečinnosti podzemního člověka, kterou si volí v rámci své svobody v konečném důsledku sám: „*Koneckonců, pánové, nejlepší je nic nedělat. Nejlepší je úmyslná nečinnost. A tak tedy, ať žije podzemí! Řekl jsem sice, že krvavě závidím normálnímu člověku, ale za těchto podmínek, za jakých ho vidím žít, bych nechtěl být na jeho místě...*“⁵⁶ Stačilo málo a mohli bychom podzemního člověka označit za nadčlověka. Ovšem podzemní člověk nedospěl do stavu Zarathustrova dítěte, překročil pouze velblouda, aby se stal, alespoň na chvíli lvem.

5.2. Podzemí a jeho odvrácená strana

František Kautman interpretuje podzemí způsobem: „*Filozoficky znamená ‚podzemí‘ existenciální osamělost člověka, jeho odtržení od lidského společenství, jeho odcizení od ostatních lidí.*“⁵⁷ Svoboda podzemního člověka spočívá v jeho v absolutní nezávaznosti vůči okolnímu světu. Podzemní člověk se nikomu nezpovídá, nikomu není odpovědný, pouze sobě, stejně jako Nietzschev nadčlověk. Tady ale stopa nadčlověka končí. Podzemní člověk se se svou svobodou nedokázal vypořádat pozitivně, jeho dobrovolná osamělost přerůstá v pohrdání a nenávist k ostatním lidem: „*Pro ‚podzemního člověka‘ a celou plejádu postav z něho odvozených je samota synonymem svobody. Samota je*

⁵⁶Dostojevskij, F. M.: Zápisky z podzemí, str. 49.

⁵⁷Kautman, Fr. Fjodor Michajlovič Dostojevskij, věčný problém člověka, str. 52.

„odpočinutí“ od ostatních lidí, které přerůstá v nenávist a lhostejnost k nim.“⁵⁸
Nakonec podzemní člověk volí jako východisko ze své situace nečinnost.

Nabízejí se zde tedy dvě otázky ohledně nečinnosti, které musí být zodpovězeny, a sice: V čem má své kořeny tato nečinnost, tedy jak vznikla. A za druhé, kam se touto nečinností podzemní člověk posouvá (za předpokladu, že právě tato/jeho nečinnost vylučuje možnost nazvat podzemního člověka nadčlověkem).

Podle samotného hrdiny je jeho nečinnost zapříčiněna vlivem jeho okolí, které mu nedovolilo pro jeho mimořádné intelektuální schopnosti se prosadit či uplatnit: *„Rád bych vám, pánové, pověděl, ať vás to zajímá nebo nezajímá, proč jsem se nedovedl stát ani hmyzem. Prohlašuji slavnostně, že mnohokrát jsem se chtěl stát hmyzem. Ale ani té cti se mi nedostalo. Přísahám, pánové, že hluboce chápat je choroba, opravdová, vážná choroba.“⁵⁹* Společnost stádních lidí skutečně nepodporuje z řady vybočující jedince, za jednoho z nichž se náš hrdina považuje. Už ve škole vynikal nad své spolužáky svou intelektuální vyspělostí: *„Už v šestnácti letech mě odpuzovali, už tenkrát mě překvapila malichernost jejich myšlení a hloupost jejich zájmů, her a řečí. Necháпали zcela základní věci, byli neteční k tak impozantním a zajímavým zjevům, že jsem se chtěl nechtěj musil na ně dívat spatra.“⁶⁰* Právě ta měla za následek, že se mu už v raných letech nepodařilo pozitivně zapojit do kolektivu. Dalším důvodem, proč podzemní člověk upadl do nečinnosti bylo, že nedokázal pro své jednání nalézt dostatečné důvody. Pohnutky, které vedou ostatní k jejich činům, nacházející svou oporu v oné zdi, totiž pro podzemního člověka nejsou dostatečnou autoritou. Společnost, jež je společností stádní a její konstrukce světa, jejíž umělou podstatu podzemní člověk prohlédl díky svému „nadměrnému chápání“, mu zabránila plně se realizovat a uvrhla ho do nečinnosti. Protože podzemní člověk neměl dost síly překročit takto nastavené podmínky ve smyslu nadčlověka, což znamená vytvořit si svá vlastní pravidla a vydávat se v rámci jejich neustálého obnovování na základě změny situace všanc, uzavřel si tímto k němu cestu.

⁵⁸Kautman, Fr. Fjodor Michajlovič Dostojevskij, věčný problém člověka, str.183.

⁵⁹Dostojevskij, F. M.: Zápisky z podzemí, str. 11.

⁶⁰Tamtéž, str. 87.

Pokud si tedy podzemní člověk uzavřel svou nečinností cestu k nadčlověku, je namísto odpovědi na druhou otázku: čím tedy doopravdy je? Podzemní člověk svoji nečinnost vyhrotil do stavu, o kterém můžeme říci, že v něm zcela převládly reaktivní síly nad aktivními a jeho vůle byla v některých okamžicích zcela potlačena způsobem charakteristickým pro posledního člověka: „*Nejen že jsem nedovedl být zlý, nedovedl jsem být nijaký: ani zlý ani dobrý, ani podlec, ani čestný člověk, ani hrdina, ani hmyz.*“⁶¹ A příčinou toho všeho nebylo nic jiného než přemíra jeho chápání.

5.3. Podzemní člověk a resentment

Reaktivní síly, jichž je nyní podzemní člověk nositelem, jsou charakteristické vedle posledního člověka i pro člověka resentimentu, s nímž nacházíme v chování našeho hrdiny mnoho podobností. Podzemní člověk své aktivní síly, projevující se u něho v rozporuplných polohách, začal potlačovat: „*Cítil jsem, že se jich ve mně jen hemží, těch odporujících si složek. Věděl jsem, že ve mně byly po celý život a draly se na povrch, ale já jsem je nepustil, schválně jsem jim nedovoloval dostat se na povrch.*“⁶² Obrátily se tyto síly tedy do sebe a realizovaly se ve formě svědomí, které plodí bolest a které je vlastní člověku resentimentu. Podzemní člověk se dopouštěl mnoha banálních činů, kterými škodil svému okolí, které ho velmi těšily, ale zároveň zatěžovaly a mořily jeho svědomí. Právě v mučení, které prožíval při myšlence na hanebnost, kterou provedl, se mu v posledku stalo rozkoší: „*...že co se stalo nelze odčinit, a v nitru se za to tajně hryzl, drásal se a rozrýpával do takového stupně, až se bolest změnila v jakýsi nízký a hanebný požitek a nakonec ve skutečnou, opravdovou rozkoš.*“⁶³ Tato podivná rozkoš má své kořeny rovněž v lidech resentimentu, kteří: „*...jsou neustále hluboce znechuceni sebou, Zemí, celým životem a sami sobě co nejvíce ubližují, jen pro požitek z ubližování – což je pravděpodobně jejich požitek jediný.*“⁶⁴

⁶¹ Dostojevskij, F. M.: Zápisky z podzemí, str. 9.

⁶² Tamtéž, str. 9.

⁶³ Tamtéž, str. 15.

⁶⁴ Nietzsche, F. Genealogie morálky, str. 95-96.

Výrazným znakem resentimentu vedle rozkoše z vlastního ponížení je nenávisť ke svému okolí, jež je zároveň považována za příčinu vlastního neúspěchu a stejně tak za veškerá trápení, jež člověk resentimentu prožívá. Co skutečně stojí za častým argumentem hlubokého chápání podzemního člověka, jež mu kvůli kontextu doby neumožnilo plnou realizaci? Skutečně se mohl stát nadčlověkem, pokud by neupadl do nečinnosti anebo jde pouze o plané nenávistné řeči z úst člověka resentimentu? Odpovědí se může stát hrdinovo stanovisko, které zní: „*Bud' hrdina, nebo bahno, nic mezi tím.*“⁶⁵ Podzemní člověk naznačuje, že pokud se mu tedy nepodařilo využít maximálně všech svých potencií a schopností, stává se pro něj jedinou druhou možnou variantou stát se posledním, ovšem nikoli posledním ve smyslu Nietzschevského posledního člověka. Podzemní člověk se jako „poslední“ mnohem více blíží svým charakterem resentimentu. Zdali je ovšem resentiment příčinou jeho nečinnosti nebo naopak důsledkem jeho nemožnosti se realizovat, můžeme jen spekulovat. Nicméně faktem zůstává, že podzemní člověk stejně jako Nietzscheův člověk resentimentu dává za vinu svému okolí své vlastní selhání.

Nietzscheův resentiment se vyznačuje hlubokou pamětí, která vznikla v důsledku vyřazení funkce aktivních sil, jež za normálních okolností plní funkci zapomínání. Dojde k vytvoření pasivní paměti. Takovýto člověk už aktivně neprožívá podněty, které k němu v každý okamžik přicházejí, ale zabývá se svou pamětí, která je plná křivd a nevyřízených účtů. Splétá si poté ve svém koutku plány na svou velkolepou pomstu, která se ale nikdy nestane skutečnou a pokud ano, tak v takové formě, že ji adresát sotva zaznamená. „*Čtyřicet let si bude nejmenších a nejhanebnějších podrobností připomínat utrpenou křivdu a při každé vzpomínce dodávat k ní ještě nové potupnější podrobnosti, aby dráždila a fantazií rozdmýchávala svou zlobu.*“⁶⁶ V následující pasáži podzemní člověk popisuje své chování za pomoci podobenství myši, kterou je ve skutečnosti on sám. Pomsta této myši nakonec proběhne právě způsobem charakteristickým pro resentiment: „*Snad se začne mstít, ale tak malicherně, špendlíčkovitě, z úkrytu, inkognito, protože nebude přesvědčena ani o svém právu na pomstu, ani o úspěchu své pomsty a bude vědět napřed, že její pokusy o pomstu způsobí mnohem*

⁶⁵ Dostojevskij, F. M.: Zápisky z podzemí, str. 74.

⁶⁶ Tamtéž, str. 19.

*větší trápení jí samé než tomu, komu se chce pomstít, ten že se snad ani nepodrbá.*⁶⁷

Touha mstít se šíří podzemního člověka nesčetněkrát, což také dokládá značný prostor, který je tomuto motivu v *Zápiscích* věnován. Objevuje se například v epizodě s důstojníkem, jemuž se podzemní člověk připlete do cesty. Tento důstojník mnohem silnější tělesné konstituce podzemního člověka jemně odstrčí a bez jediného slova a pohledu pokračuje v cestě. Podzemnímu člověku ani tolik nevádí, že ho důstojník odstrčil. To, co ho šírá, je způsob, jakým byl přehlédnut. Cítí se ponížen a uražen, tato malicherná událost se zaryla do jeho chorobné paměti natolik, že na ni nebyl schopen zapomenout po několik let: *„Často jsem pak onoho důstojníka potkával na ulici a dobře si ho zapamatoval. Jenom nevím, jestli on poznával mne. Podle některých známek soudím, že ne. Ale já, já na něho hleděl se zlobou a nenávisí – a to trvalo prosím několik let!”*⁶⁸ Stejně jako člověk resentimentu i podzemní člověk sní o pomstě, kterou dlouho připravuje, aby ji nakonec uskutečnil. Jeho pomsta obdobně jako pomsta oné myši je vykonána po způsobu člověka resentimentu, což znamená, že ji důstojník ani v nejmenším nezaregistruje. Podivná rozkoš ze svého ponížení, obviňování okolí z vlastního neúspěchu, shromažďování křivd a útlaků ve své paměti a nakonec neschopnost pomstít se, která je způsobená převahou reaktivních sil, to vše jsou projevy Nietzscheova resentimentu, které nacházíme i u podzemního člověka. Tímto ale jeho podobnost s člověkem resentimentu nemusí končit, určité analogie se objevují minimálně ve dvou dalších aspektech, kterými jsou neschopnost milovat a přítomnost popírající vůle.

Milovat druhou osobu je pro člověka resentimentu nemožné z důvodu jeho nenávisné paměti: *„Dokonce i v nejláskyplnějších vzpomínkách se skrývá nenávisť a odplata.”*⁶⁹ Láska hrdiny je vždy neoddělitelně spjata s hlubokou nenávisí a vztekem. Podzemní člověk se pohybuje uprostřed mezi touhou milovat a zlostí, kterou v něm zároveň milovaná osoba vyvolává: *„Oči se mi zaleskly vášní, prudce jsem ji stiskl paže. Jek jsem ji v té chvíli nenáviděl a jek mě to k ní*

⁶⁷ Dostojevskij, F. M.: *Zápisky z podzemí*, str. 19-20.

⁶⁸ Tamtéž, str. 66.

⁶⁹ Deleuze, G.: *Nietzsche a filosofie*, str. 204.

*táhlo! Jeden cit zesiloval druhý.*⁷⁰ V citovaném úryvku popisuje své rozporuplné city k prostitutce Líze, která se mu připletla do cesty bezprostředně potom, co byl ponížěn a hluboce uražen a na níž si chtěl ulevit ze své zlosti. Začal s mladou dívkou hrát hru, vykresloval jí krásu manželské lásky v protikladu k hrůzám, jež ji čekají jako prostitutku. Ačkoli o svém výstupu mluví jako o hře, sám si není zcela jist, nakolik to byla jen hra a nakolik to byla snaha na Lízu zapůsobit, neboť se do ní svým způsobem zamiloval: *„Netají se dokonce tím, že snil o tom, jak ji bude převychovávat, vzdělávat, jak se bude střežit, aby u ní nezavdal příčinu k minění, že za jeho šlechetný čin je povinna odpovědět svou láskou, naopak jak se před ní bude tajit i tehdy, když její cit k němu bude zcela upřímný a opravdový.*⁷¹ Aby spolu poté, co mu Líza vyzná své city, mohli spokojeně žít. Tato představa má ovšem svoji odvrácenou stranu: *„...tyto sny, které přepadají „podzemního člověka“ v jeho samotářském „koutě“, vyvolávají současně záchvaty nenávisti k Líze. Zdá se mu, že kdyby náhle k němu přišla (nechal ji tehdy svou adresu), zašlápl by ji, urazil, poplival, uhodil, vyhnal.*⁷²

Podzemní člověk nedokáže milovat druhou bytost bez toho, aby si úplně nepodrobil a netyranizoval z výše své mravní povahy. Ve chvíli, kdy je mu druhá osoba plně poddána si už ovšem se svým objektem lásky neví rady: *„Ve svých podzemních snech jsem si lásku nikdy ani jinak nepředstavoval než jako zápas, začínal jsem nenávisť a končil morálním podrobením, ale dál jsem už nevěděl, co s pokořeným předmětem lásky počít.*⁷³

Resentiment není schopen milovat, protože vše co je hodné obdivu či lásky je pro něho zdrojem hluboké nenávisti. V tomto rysu se resentment překrývá s naším hrdinou. Ovšem neschopnost milovat a nenávisť mají v resentimentu odlišný zdroj, než jaký pozorujeme u podzemního člověka. Zatímco on určitou lásku ke svému objektu pociťuje a jeho selhání spočívá v touze po naprostém ovládnutí milované osoby, po jehož naplnění, tedy ve chvíli podrobení se a ponížení milovaného, o něj podzemní člověk přestává mít zájem, resentment nedokáže ani na okamžik milovat nic. Za jeho údajnou láskou se skrývá pouze

⁷⁰ Dostojevskij, F. M.: Zápisky z podzemí, str. 161.

⁷¹ Kautman, Fr. Fjodor Michajlovič Dostojevskij, věčný problém člověka, str. 111.

⁷² Tamtéž, str. 111.

⁷³ Dostojevskij, F. M.: Zápisky z podzemí, str. 162.

nenávist a odplata: „Vidíme, jak přežvýkavci paměti zastírají tuto nenávist jemným úkonem, spočívajícím v tom, že sami sobě vyčítají vše, co ve skutečnosti vyčítají bytosti, na niž si zdánlivě s láskou uchovávají vzpomínku.“⁷⁴ Jeho charakteristickým postojem ke všemu hodnému úcty nebo laskavému citu je znevažování a zesměšňování daného.

Nepřítomnost citu lásky u člověka resentimentu tedy shodně nacházíme i podzemního člověka. Liší se ovšem svoji příčinou a pro tuto odlišnost je nemůžeme v tomto aspektu postavit na roveň. Stejně tak nemůžeme považovat podzemního člověka za člověka resentimentu z hlediska podstatného znaku, od kterého se odvíjí životní postoj podzemního člověka a životní postoj resentimentu. Zatímco náš hrdina nechce měnit své okolí a uzavírá se sám do svého úkrytu, ambicí resentimentu je rozšířit fikci o dobrém a zlém a rozmnožit tak svou nemoc, kam jen to půjde. Ačkoli jsme tedy u podzemního člověka našli mnoho podobností s resentimentem, nemůžeme jej úplně ztotožnit.

5.4. Vůle podzemního člověka

Posledním bodem, který je třeba důkladně propátrat je hrdinova vůle. Pokud jsme řekli, že se vůle může pohybovat v polohách popírání a afirmace a zároveň jsme vyloučili, že by podzemní člověk mohl být nadčlověkem, pak by měl být závěr jasný a hrdinova vůle by měla odpovídat vůli popírající. Popírající vůle, jež je neoddělitelně spojena s člověkem resentimentu a vyšším člověkem, se vyznačuje odtržeností od konkrétní skutečnosti, čehož důsledkem je nepřátelský postoj vůči životu samému. Nositelé popírající vůle se neobejdou v případě vyššího (činorodého) člověka bez „zdi“ a v případě člověka resentimentu bez transcendentního světa (Boha). Víme, že podzemní člověk se staví do opozice vůči křišťálovému zámku a všem tzv. idejím. Zároveň nemůžeme postulovat, že by byl schopen ve své nečinnosti afirmace a tím zastupoval Nietzscheho typ osla. Neboť ačkoli si volí za své působiště právě místo mimo dobro a zlo a jedním

⁷⁴ Deleuze, G.: Nietzsche a filosofie, str. 204.

z jeho nejsilnějších aspektů je nečinnost, není tato nečinnost smířením se. Podzemní člověk se nesmiřuje se svým stavem, proto jeho vůle nemůže být afirmativní ani z pozice osla. Z tohoto důvodu tedy postulujeme myšlenku, že je zástupcem vůle popírající.

Při popisu Nietzscheovy popírající vůle se budeme držet interpretace Deleuzeho. Jakmile jsou aktivní síly potlačeny, jedinec již není schopen aktivně prožívat. Reaktivní síly pak vytvářejí iluzi nadsmyslového světa v kontradikci ke světu vezdejšímu. Tyto projekce řídí, rozvíjí a pořádá popírající vůle, která: „...umožňuje znevažování života a všeho, co je v životě aktivní, právě ona dává světu hodnotu zdání či nicoty.“⁷⁵ Život ztrácí svou hodnotu, protože pozornost je upřena k transcendentním ideálům, jež stojí v protikladu k životu zde a jsou jediné skutečné a hodnotné. Člověk popírající vůle v kombinaci s převládajícími reaktivními silami, tedy člověk resentimentu, znevažuje svůj život vzhledem k vyšším hodnotám. Poslední člověk, jenž jakoukoli vůli postrádá a je ovládán pouze reaktivními silami, znehodnocuje jak život, tak i vyšší hodnoty samy a zůstává mu život beze smyslu. Vyšší člověk, nositel popírající vůle a převážně aktivních sil, zrealizoval svou popírající vůli v absolutizaci vědy, kultu člověka, pokroku, morálky a jiných náhradních systémech. Základem popírající vůle je tedy najít nějaký smysl života, který vždy stojí vně. Tento smysl může mít své kořeny v transcendentnu, jakožto naději na lepší svět. Nebo v rovině víry v nějaká univerzálně platná nevyvratitelná fakta, která sice nacházíme zde, ale bez nichž opět nedokážeme ospravedlnit naše chování, tzn. dát mu vnější smysl.

Popírající vůle tedy zajišťuje směřování našeho života, dává mu naději a smysl. Poskytuje partituru, podle které máme svůj život hrát. Znehodnocení života spočívá v nedocenění každého okamžiku, odtržení se od konkrétního dění a upnutí se k nějaké neměnné ideji. Tyto neměnné ideje jsou záchranným lanem nad propastí chaotického světa. Vůle k moci ve formě popírání vždy produkuje vnější realitu vůči realitě naší a tu prezentuje za pravou. Úkol člověka v područí popírající vůle vystihuje Barša slovy: „*Tvoření světa bylo ukončeno, anebo*

⁷⁵ Deleuze, G.: Nietzsche a filosofie, str. 252-253.

*probíhá mimo nás a nezávisle na naší vůli. Nezbyvá než poznat nastolený řád, anebo se ho pokusit prací a technikou ovládnout.*⁷⁶

Stopy popírající vůle u podzemního člověka nachází v několika formách, které zahrneme pod pojmy: sen, knihy a živý život, a které se stanou tématem následujícího textu.

5.4.1. Sen

Jedním z charakteristických znaků popírající vůle je tedy odtržení se od skutečného života prostřednictvím náhradních realit. Podzemní člověk si ve svých těžkých chvílích, kdy ho sžírá svědomí za malé prostopášnosti, kterých se dopustil anebo v dlouhých dnech své samoty, která ho na jednu stranu trápí a na druhou mu poskytuje úkryt před světem lidí, které nenávidí a jimiž pohrdá, vytvořil svou realitu vlastní. Realitu, kde se i on může cítit tak, jak by chtěl, kde může dělat vše, co by si přál. Podzemní člověk se oddává snění. Snění, které mu dává zapomenout na jeho trápení, a ve kterém dokáže setrvat i po několik měsíců: *„Měl jsem východisko, jež všechno smiřovalo – a to únik ke ‚kráse a vznešenosti‘, ve snění ovšem. Strašlivě jsem se oddával snění, snil jsem celé tři měsíce zalezlý ve svém koutě...“*⁷⁷ Tento únik od života v podobě snění se u něj rozvinul do takových rozměrů, že mu zcela nahrazoval skutečné zážitky a emocionální prožívání, kterého nakonec nebyl v reálném životě schopen: *„Ale co lásky, pánové, co lásky jsem prožíval v oněch svých snech, v oněch únicích ke ‚kráse a vznešenosti‘! Sice jen pomyslné lásky, neobracející se ve skutečnosti k ničemu lidskému, ale bylo té lásky tolik, že jsem pak v skutečném životě už ani necítil potřebu milovat, byl by to už býval zbytečný přepych.“*⁷⁸

Snění dává podzemnímu člověku podobnou útěchu, jakou dává lidem popírající vůle v podobě nějakého vyššího smyslu, ve snění se podzemní člověk vzdaluje od své nízkosti, svého utrpení, ve snění na něj může zapomenout: *„... fantazíroval jsem až potom doma, abych fantaziemi přehlušil žhavou bolest*

⁷⁶ Barša, P., Fulka, J.: Michel Foucault – politika a estetika, str. 32.

⁷⁷ Dostojevskij, F. M.: Zápisky z podzemí, str. 73.

⁷⁸ Tamtéž, str. 75.

v srdci.⁷⁹ Jeho snění je ale na rozdíl od útěchy v podobě vyššího smyslu pouze dočasné a vyznačuje se kompletní změnou jeho identity. Zatímco vyšší smysl pomáhá lidem upnout se na něj a lépe snášet svá trápení až dokonce dnů, snění podzemnímu člověku pomáhá přenést se přes otřesný život, jež žije pouze úplnou přeměnou celé reality včetně jeho samého. Přesto jde o stejný princip: v obou případech se setkáváme s neschopností přijmout život vcelku i s jeho negativními stránkami, tak jak to dokáže pouze afirmativní vůle.

Snění, jež podzemního člověka uvrhuje do nového lepšího světa, než je svět stádních lidí a svět dionýský, je znakem silné popírající vůle vygradované až do extrému, neboť podzemní člověk popírá svět dvakrát. Nejprve se vzdaluje dionýské realitě a nakonec i realitě stádních lidí. Snění samo o sobě není nic špatného a nemůžeme ho přiřadit pod pojem popírající vůle. Ale snění, kterému se oddává podzemní člověk, už není sněním tzv. normálních lidí. Je to cílené nahrazování prožitků, podnětů, které za standardních okolností přicházejí do našeho vědomí a my na ně reagujeme. Tam, kde podněty nahradily nejprve po vítězství reaktivních sil stopy z paměti, jsou nyní nahrazeny stopami fantazie.

Podzemní člověk se tedy jakožto snílek, nositel popírající vůle vzdaluje od reality: *„Snílek je tedy samotář, člověk vědomě se oddělující od vnějšího světa, od lidí. Rozpor mezi reálnými lidskými vztahy a uspořádáním společnosti na jedné straně a svými, většinou knižními představami o těchto vztazích a o tomto uspořádání na druhé straně řeší tím, že se dobrovolně vyřazuje z lidských vztahů i ze společnosti a žíví své představy fantastickými obrazy načerpanými z romantické literatury.“*⁸⁰

5.4.2. Knihy

Své představy, jež si podzemní člověk ve svém koutě sní, čerpá z knih. Knihy a četba se mnohokrát stávají jeho nejlepšími a jedinými přáteli. A obdobně jako u snění i prostřednictvím četby podzemní člověk úmyslně odvrací svou pozornost směrem pryč od skutečnosti: *„Doma jsem ponejvíce četl, chtěl jsem*

⁷⁹ Dostojevskij, F. M.: Zápisky z podzemí, str. 165.

⁸⁰ Kautman, Fr.: Fjodor Michajlovič Dostojevskij, věčný problém člověka, str. 47.

*přehlušit vnější dojmy všechno, čím mé nitro překypovalo.*⁸¹ Aby si zase nahradil skutečné prožitky, prožitky imaginárními: „*Čtení mi ovšem hodně pomáhalo – vzrušovalo, přinášelo požitek i muka.*“⁸² Zatímco tedy otrocká společnost popírá svůj život a tím mu odebírá jeho hodnotu z hlediska transcendentních idejí. Podzemní člověk svůj život znevažuje z pozice své vlastní fantazie, jež se realizuje v podobě snění či v četbě. Toto znehodnocování se projevuje v obou rovinách. To znamená, že podzemní člověk popírá svůj život za prvé ve smyslu odvrácení se od skutečné reality a upření pozornosti k realitě imaginární a za druhé tím, že přijímá univerzální návod pro své jednání. Tento návod, se ovšem netýká celé společnosti, je návodem, který pojal za vlastní pouze podzemní člověk. V tomto bodě se ukazuje, jak se v podzemním člověku protínají na jedné straně s prvky z nadčlověka a na druhé s prvky resentimentu a popírající vůle. Náš hrdina sice má svou vlastní jedinečnou příručku, již si sám vytvořil a podle které se orientuje. Nicméně, příručka je postavena na jednání romantických hrdinů. Problém tedy leží ve zdrojích, ze kterých čerpal, čili v tom, že i jeho příručka podléhá vnějším pravidlům. A ačkoli jsou jeho pravidla méně pevná, přece tu jsou. Podzemní člověk nejedná sám ze sebe.

Kompasem, podle něž podzemní člověk kormidluje svou loď, je mu tedy četba romantických autorů. Ať se ocitne v jakékoli situaci, své reakce a své chování podřizuje či kopíruje dle rozvrácených výbušných romantických hrdinů. Celé jeho snění i život je ovlivněn knihami, jež přečetl, a to do té míry, že není již schopen nějakého ze sebe samotného citu a reakce. Svou fantazii tedy dovedl až na samou mez, kdy mu začala reálně zasahovat do života a nahradila jeho vlastní skutečný charakter.

⁸¹ Dostojevskij, F. M.: *Zápisky z podzemí*, str. 63.

⁸² Tamtéž, str. 63.

5.4.3. Živý život

Na dobu až několika měsíců se podzemní člověk zcela oddává svému snění, po určité době však přeci jenom dostává chuť na střet s tzv. živým životem. Tehdy se vydává ven ze svého podzemí, aby buď někomu škodil nebo byl sám ponižován. Brzy se ale ze svého výletu vrací zpět do bezpečí podzemí: *„Toužil jsem po ‚klidu‘, toužil jsem po samotě podzemí. ‚Živý život‘ jemuž jsem nepřivykl, přimáčkkl mě tak silně, že se mi těžce dýchalo.“*⁸³ Podzemní člověk už nedovede žít. Při každém takovém pokusu je vždy nakonec sražen na kolena. Bez ohledu na to, jestli někomu uškodil nebo byl sám znemožněn, se nakonec zase stahuje do tichého spřádání svých snů. Nakonec do svého podzemí uzavře nadobro. Nemá chuť žít „živý život“ - jeho popírající vůle zůstává už jen v rovině snu, ale jinak ji zcela vyvěsil po způsobu posledního člověka. Na ničem již nezáleží, kromě uchování si určitého pohodlí po vzoru posledního člověka: *„Protože já si dovedu jen zahrávat se slovy a spřádat sny, ale ve skutečnosti, víš, co si nejvíc přeju? Abyste všichni šli k čertu! Potřebuju klid. Za to, aby mě lidé nechali na pokoji, od minuty prodám celý svět za kopejku. Když si mám vybrat, má-li jít celý svět k čertu nebo já dnes nemít svůj čaj, řeknu, ať se celý svět propadne, jen když já budu vždycky mít svůj čaj.“*⁸⁴

Vůle podzemního člověka nakonec spěje do bodu, kdy je zcela vyražena. Náš hrdina už od života nic nečeká, nic si nepřeje, nevěří ve vyšší hodnoty a chce si jen v rámci svých malých možností pohodlně bez námahy žít. Už se nesnaží svůj život zlepšovat ani měnit. Přesto mu ale popírající vůle v jednom aspektu zůstala. Podzemní člověk se ve svém podzemí stále vydává ve snění. V něm si plní své sny, v něm mu leží celý svět u nohou. V něm si buduje svoji vlastní realitu. Jeho vůli tedy můžeme určit jako popírající, která je postupně z jeho života vytlačena a zůstává už jen v rovině jeho snění.

⁸³ Dostojevskij, F. M.: Zápisky z podzemí, str. 163.

⁸⁴ Tamtéž, str. 158.

6. Závěr

Na začátku práce jsme postulovali myšlenku, zda se podzemní člověk, ačkoli je interpretován jako záporná postava, nepodobá Nietzschevě nadčlověku. V průběhu práce jsme potom sledovali momenty, které nás k této hypotéze vedly. Byly jimi především postoj podzemního člověka ke stádní společnosti, to jakým způsobem on sám na tuto společnost působí a konečně, jak se v ní pohybuje. Nejenže jsme potvrdili podobnost charakteru podzemního člověka s nadčlověkem, nýbrž také signifikantní analogii prostředí obou z nich. Toto prostředí - situace mimo dobro a zlo - nám posloužilo, vzhledem k naší hypotéze, k odkrytí dvou zásadních aspektů. Oba jsou v něm osvobozeni od objektivních pravidel. Avšak zatímco nadčlověk v tomto momentě začíná tvořit, podzemní člověk se naopak stahuje do „nečinnosti“. Z tohoto důvodu jsme museli nakonec vyloučit, že by se v případě podzemního člověka skutečně mohlo jednat o nadčlověka.

Další naše kroky vedly po stopách nečinnosti jakožto příčiny neúspěchu podzemního člověka stát se nadčlověkem. Na základě této nečinnosti jsme dospěli ke zjištění, že podzemní člověk disponuje mnoha vlastnostmi, které jsou typické pro člověka resentmentu. Byli mezi nimi například touha mstít se, obviňování okolí z vlastního neúspěchu, neschopnost milovat. Fakt odlišnosti základní životní motivace podzemního člověka a člověka resentmentu nám však brání v konstatování jejich úplného ztotožnění. Na základě rozboru vůle jsme nakonec dospěli k závěru, že v případě podzemního člověka se jedná o vůli popírající, jež je postupně otupována a zachována jen v mezích snění, což je v Nietzschevě typologizaci přibližuje člověku poslednímu.

Co si ovšem počít s tak širokou škálou rozporuplných vlastností a znaků, které se nacházejí v jednom člověku? Poslední odstavec *Zápisů z podzemí* končí slovy, jež jako jediné nepatří samotnému hrdinovi, a jež nám mohou pomoci nalézt řešení: „Zde ‚Zápisky‘ onoho paradoxisty ovšem ještě nekončí.“⁸⁵ Takto podzemního člověka označil cizí hlas a v tom také spatřujeme klíč k jeho identitě. Podle Kautmana můžeme v jedné Dostojevského osobě nacházet vzájemně kontradiktorické vlastnosti: „*Sklon ke zlu a destrukci je zřejmě imanentní lidské*

⁸⁵ Dostojevskij, F. M.: *Zápisky z podzemí*, str. 168.

*povaze právě tak jako sklon k dobru a tvorbě. Dokonce mohou oba tyto sklony existovat současně v jediném člověku. A závisí pak na vnějších a vnitřních popudech, která stránka se projeví ve skutečnosti.*⁸⁶ Podzemní člověk jako paradoxista pod vlivem prostředí a vnitřních pohnutek ovšem nevyprofiloval svoji osobnost v jednom určitém převládajícím směru. Jeho výpověď je plná rozporů, jeho chování odporuje jeho záměrům. Nelze jej zařadit do kategorie nadčlověka, stejně jako člověka resentimentu či člověka posledního.

Z výpovědi podzemního člověka, z jeho sebereflexe a popisu vnějšího světa, nemůžeme usuzovat na jeho přesnou charakteristiku. Důvodem není to, že se jedná v celém díle pouze o subjektivní pohled postavy, důvodem je samotná rozporuplnost této zpovědi. Podzemní člověk při aktu vzpomínání, kdy popisuje své příhody, jež se mu už kdysi udály, není ani tím člověkem, který v nich určitým způsobem figuroval. Je už pouze torzem, o němž nemůžeme říci nic s určitostí: „*Člověk z podzemí*“ *nejenomže v sobě rozrušuje všechny případné fixní rysy svého charakteru a dělá z nich předmět reflexe: tento člověk už tyto rysy vůbec nemá, jej nelze nějak bezpečněji označit, o něm nelze říci něco konkrétnějšího; tento člověk už nefiguruje jako živý člověk, člověk tohoto světa, ale jako subjekt vědomí a snu. A autorovi se nejeví jako nositel vlastností a kvalit, které byly vůči jeho sebevědomí neutrální a mohly by mu vtisknout konečnou podobu; naopak, autorův zájem se upíná právě k jeho sebevědomí a k neblahé nedovršitelnosti, trapné bezbřehosti tohoto svědomí.*⁸⁷ Podzemní člověk je tedy paradoxista ve své výpovědi a zároveň již prázdný člověk - pouhá neukotvená fikce, v jejíchž vzpomínkách se zrcadlí jeho povaha plná paradoxů a protikladných rysů, již můžeme pozorovat jak u Nietzscheho nadčlověka, tak člověka resentimentu nebo člověka posledního. S žádným z nich ho však jak jsme, již výše poznamenali, nemůžeme plně ztotožnit. Pokud bychom se měli ovšem přiklonit k jedné z těchto variant, stal by se naší volbou člověk poslední, neboť právě k jeho povaze má podzemní člověk díky pozici vyprahlého vypravěče nejbliže. Oba jsou bez vůle, bez cílů, snah a výrazných vlastností.

⁸⁶ Kautman, Fr.: Fjodor Michajlovič Dostojevskij, věčný problém člověka, str. 21.

⁸⁷ Bachtin, M.: Dostojevskij umělec, str. 70.

Seznam literatury:

- BACHTIN, M. *Dostojevskij umělec*. Praha: Československý spisovatel, 1971.
- BARŠA, P., FULKA, J. *Michel Foucault – politika a estetika*. Praha: Dokořán, 2005. s. 7-93
- DELEUZE, G. *Nietzsche a filosofie*. Praha: Herrmann & synové, 2004.
- DOSTOJEVSKIJ, F. M. *Zápisky z podzemí*. Praha: Odeon, 1989.
- HOLLINGDALE, R. J. *Nietzsche*. Olomouc: Votobia, 1998.
- HRBEK, M. *“Smrt Boha” v Nietzschevě filosofii*. Praha: Academia, 1997.
- KAUTMAN, Fr. *Fjodor Michajlovič Dostojevskij, věčný problém člověka*. Praha: Academia1., 2004.
- KOUBA, P. *Nietzsche – Filosofická interpretace*. Praha: OIKOYMENH, 2006.
- NIETZSCHE, F. *Genealogie morálky*. Praha: Aurora, 2002.
- NIETZSCHE, F. *Mimo dobro a zlo, předehra k filosofii budoucnosti*. Praha: AURORA, 2004.
- NIETZSCHE, F. *Radostná věda*. Olomouc: Votobia, 1996.
- NIETZSCHE, F. *Ranní červánky*. Praha: Aurora, 2004.
- NIETZSCHE, F. *Tak pravil Zarathustra*. Praha: Odeon, 1967.
- NIETZSCHE, F. *Zrození tragédie z ducha hudby*. Praha: Studentské nakladatelství Gryf, 1993.

Internetové zdroje:

Tomáš V. Odvaha: Fjodor Michailovič Dostojevskij: Zápisky z podzemí
<http://odaha.odaha.com/tomas-odaha/recenze/cetba/fjodor-michajlovic-dostojevskij-zapisky-podzemi>